

אתר דעת - מכללת הרצוג

הספרות הביזנטית של ירמיהו ותולדות התקדשות ספר ירמיהו
ברוך בן נריה הסופר

הספרות הביזנטית של ירמיהו ותולדות התקדשות ספר ירמיהו
מאת
חמ"י נבריהו

שואף אני בחבור זה להתבונן בכוחות שיצרו ומסרו לדורות את ספר ירמיהו שבידינו. כנודת מוצא ישמשו החלקים הביזנטיים שבספר מעשה ידי איש ירא ה', תלמידו של הנביא. אשתדל לעמוד על היחסים שבין הפרקים הביזנטיים לבין דברי ירמיהו עצמו, וכן על רושם השפעת הביזנטיות של ירמיהו על תולדות התקדשותו של הספר. בספר ירמיהו נזכרה ארבע פעמים כתיבת מגילות או ספרים שונים. בפרק ל"ו נזכר שמו של ברוך בן נריה, כמעתיק חזונית ירמיהו נביאו ורבו. ברוך הוא גם האדם שירמיהו הפקיד בידו ספר קנין השדה בענתות (פרק ל"ב).

ספר ירמיהו שונה מספר ישעיהו ויחזקאל בכך שיש בו ספורים ביזנטיים על חיי הנביא; מזכרת בספר במפורש, או ברמז, אישיות פעילה בעניי כתיבה לאישיות זו – ברוך בן נריה הסופר – וקדש עיקר דיוענו, כי תופעה זו מיוחדת ומאלפת בתולדות חיי הרוח בישראל ובתרבות עמי קדם. ברוך בן נריה הסופר הוא המעתיק היחיד של דברי נביאים הידוע בשמו בכל המקרא. בכך פרץ את האנונימיות האופפת את הסופרים מעתיקי ספרות התורה, החכמה והנבואה בכלל, ודברי הנביאים האחרונים בפרט. מי היה ברוך בן נריה?

ברוך בן נריה היה בן למשפחה מיוחסת של שרים ופקידים, וקבל הכשרה של סופר; לפי המקובל בימינו: ההם בישראל, באשור ובבבל. אפשר להניח שהתואר החילוני – סופר, שנשא ברוך בן נריה, קדם לתפקיד של מתנדב להתהלך בעקבות ירמיהו ולהתענות יחד עמו. ברוך בן נריה ממלא את

1. ירמיהו – כ"ה, יג; ל"ב – ג; ל"ה, ד; לב, גיא, ס – ד.

התפקיד של "משרת" לנביא בדומה ליהושע משרת משה ולאלישע משרת אליהו, אולם ערכו של ברוך לדורות הוא בעיקר בכך שהיה סופר והעתיק דברי החזק משל רבו ונביאו, ושמר והנחיל חזונית אלה לתלמידים אחרים, ולדורות הבאים.

ברוך התעלה אף מעל לדרגת סופר מעתיק, והיה למחבר-יצר, לביורף המתאר לפי מיטב האמנות הספרותית המקראית, פרטים אוסייניים מן המתרחש מסביב לרבו, ובכך היה ברוך - כפי שנתייח להלן - לחלוץ הכותבים של ספרות ביוגרפית על אישיות רחנית, שאינה נמנית על מלכים ומושלים, וקדם בכך כ-200 שנה לראשית הספרות הביוגרפית בין.

בחולדות מסירת דברי הנביאים מדור לדור, ברוך בן גריה הוא איש הביניים, בין "למודים" סופרים, בני חבורה של החטיבה המוגדרת במסורה כנביאים אחרונים בימי בית ראשון, לבין עורא הסופר וחבורת הסופרים "המבינים", חותמי כתבי הקודש בתקופת בית שני.

סובר אני שספר ירמיהו נשתמר תחילה בידי התלמיד הנאמן ברוך בן גריה כ"ארכיון פרטי"; כראשונה הוכרו דברי הנביא, כדבר אלהים רק בקרב חבורה מצומצמת של יראי ה', שהתרכזה מסביב לברוך, והללו הם ששמרו על המילות והעריכו את חשיבותן וקדושתן. ורק כראשית גלות בבל נתקבלו כדבר אלהים קדוש לכלל האומה; הארכיון שנודעה לו תחילה חשיבות רבה לתחבורה מצומצמת גיה ליסוד מוסד של תוכחה ותקוה לכל בני הגולה.

אנב התבוננות בחלקו של ברוך בשמירת ספר ירמיהו - נדון על מקומם של אוספי הספרים הפרטיים והצבוריים ובחולדות התגולה של ספרות הנביאים האחרונים. בקשר לכך נשים לב לבעיה הכללית של עילום-שם ורדוע-שם של מחברים ומעתיקים בספרות המקראית ובספרות העולמית של ימי קדם. הפרוש י. קריפמן, הגיע לכלל מסקנה שדברי ירמיהו נרשמו מגילות מגילות בזמנים מסויימים עוד בימיו. מגילות אלו נשתמרו בילקוטים מעבשים ונאספו לתוך הספר כמו שהן. קריפמן אומר:

"בנבואות ובספורים (חוץ מפרק ג"ב), לא נרמז שום מאורע בזמן מאוחר שברוך לא יכול היה להיות עדה ראייה. ולפיכך נתגה רשות לומר, שלספר ירמיהו יש רק שני מחברים: ירמיהו וסופרו הנאמן ואין בו (חוץ מפרק ג"ב) שום מלה שנוספה במכוון מיד אחר"².

2. תולדות האמונה הישראלית 2, עמ' 411

תפיסה זו של הפרופ' קרפמן היתה גורלגלי בחבור. זה: אם כי ברור שהפתיחה "דברי ירמיהו" וכן הפתיחה והכותרות לילקוטים השונים נכתבו על ידי סופרים-תלמידים שונים, ייתכן גם שנחוספו פה, ושם מלים אחדות של חוספת הסבר בידי הסופרים ומעתיקים, הרי שריר וקים הכלל שקבע קרפמן שבמכוון לא יחשו לירמיהו דברים: של אחרים. לעומת תפיסה מסורתית זו שולטת במחקר המודרני הדעה; שירמיהו שבידנו הוא פרו יצירתם של אנשים רבים במשך זמן ארוך. מקוה אני שתוך כדי התדיינות עם הדעות הללו, ובמיוחד על ידי ניתוח מפורט של דרך הכתיבה הביגרפית שבספר ירמיהו, אפשר יהיה לתרום לחוקר-ההנחה של קרפמן, המבוססת על התפיסה המסורתית, שהטכסט של ירמיהו שבידנו, הוא רק מידה שני אישים – הנביא וברוך. (Bright, *Jeremiah*, 1965, pp. 1-2).
 יאבסס את דברי בראש ובראשונה על מסורות הסטוריות, שנשמרו מחוץ לירמיהו, על ענייני ספרות ירמיהו, וכן אודקק להשוואה לדרך העבודה שהיתה נקטה בידי סופרים בבבל ובאשור ולחופעות דומות בתרבות יון. לצערי לא עלה, בידי להציע פתרונות ברורים לבעיה הקשה של דרך סידורם הפנימי של הפרקים, או הילקוטים השונים, שמהם מורכב ספר ירמיהו שבידנו. בעוד שישעיהו רחוקאל מסודרים בעיקרם לפי סדר כרונולוגי, לא קיים סדר כזה בסדור פרקי ספר ירמיהו. במיוחד שורר אי סדר בפרקים כ"ו-מ"ה, הכוללים את עיקר החומר הביגרפי. J. Bright, התייאר מהסבוך של העניינים המעורבים זה בזה, והוציא פירוש לספר ירמיהו המסודר לפי סדר זמנים כרונולוגי משוער על ידו. (Bright, *Jeremiah*, 1965, pp. 1-2).

3. ראה לאחרונה על הבעיה הכללית של תולדות חבור ספר ירמיהו ובמיוחד הפרקים כ"ו-מ"ה במקורו של M. Kessler, *Jeremiah Chapters 26-45, Reconsidered*, *Journal of Near Eastern Studies*, 27, 1968, 81-88. "This book... is not the product of the hand of one person, but the product of growth over a long period of time, to which many contributed" (J.P. Hyatt, *Jeremiah, Interpreters Bible*) (1956).
 4. J. Bright, *Jeremiah*, Anchor Bible (1965) pp. Lvi, Lxxiv.
 רייט מתאר את לקטיו של הקורא המודרני בספר ירמיהו; "All seems confusion. There is no narrative for him to follow, nor can he trace any logical progression running through them and binding their parts together into a coherent whole. No sooner has he grasped a line of thought, and prided himself that he is following it tolerably well, than it breaks off and something quite different is being discussed. The impression he gains is one of extreme disarray."
 "the book of Jeremiah... is a kind of anthology or, to be more accurate, an 'anthology of anthologies'"

נראה לי שיש לחפש הגיון וסיבה כלשהם שהינחו את העורך האחרון של ספר ירמיהו המסורתי בסדור החומר שבספר. נעשו גם נסיונות לגלות הגיון או פילוסופיה לטדר זה, ואזכיר כאן במיוחד את M. Kessler⁵, הרואה את הפרקים כ"ו-מ"ה, כמבוססים על פילוסופיה של היסטוריה, שכל תוכחה מלווה בתקווה של שלום ותחמה. חוקר זה, על אף שלא הצליח לבסס את התיאוריה שלו בצורה משכנעת, צודק בכך שצריך לחפש הסבר נאות להגיונו המיוחד של עורך הספר.

תרעם השבעים לספר ירמיהו נתן בהרבה מקומות נוסח קצר לעומת נוסח המסורה, וכן מוסדרים בו הפרקים בסדור שונה. נראה לי, שחוסר הסדר הכרוולוגי והשניים בנוסח ובסדר שבתרעם השבעים נוצרו כתוצאה מההיסטוריה המיוחדת של התקדשות ספר ירמיהו. בהמשך הדברים נוכח, שספר ירמיהו נתקדש ראשון לכל ספרי הנביאים האחרונים; ניתן לשער, שכבר בימי גלות בבל הראשונים נאספו ילקוטים שונים משל דברי ירמיהו לצרכי הגיגתם של אבלי ציון. לילקוטים הללו היה קיום עצמאי, והם שהשאירו רשומם בעריכת הספר. אפשר להניח, שתפוצתו הקדומה יחסית של ספר ירמיהו, יצרה עובדה של קיום מגילות ירמיהו בטסחאות שונות. Janzen⁶, בעל הדיסרטציה האחרונה על תרעם השבעים לירמיהו, עמד על כך שהתהלכו נוסחאות משל ספר ירמיהו שהועתקו במספר ניכר של "דורות העתקה". והדברים עודם בטעון ציון.

אולם לגבי תכנו של ספר ירמיהו - לדעתי - שרירים וקיימים דברי קויפמן שכולו בא מירמיהו וברוך. אם כי תפיסה זו היא בניגוד לזרם הכללי של מחקר ירמיהו בשני הדורות האחרונים.

⁵. ראה Kessler שם.

⁶. J.G. Janzen, Double Reading in the Text of Jeremiah, Harvard Reological Review, נחמ"א, 60, (1967) 438-448.

קיום זרמים בתולדות מחקר ההרכב הספרותי של ספר ירמיהו.

ברבע הראשון של המאה הנוכחית מצאו להם מהלכים שלשה זרמים שונים בבניית ההשתלשלות הספרותית של ספר ירמיהו. זרם ראשון: דוהם העלה בראשית המאה את הרעיון שיש בו בספר ירמיהו שלפנינו, נוסף לחזונית בקצב פיוטי, גם הרצאות בפרוזה. בסגנון הספרות הדיטרונמיסטית מימי גלות בבל ולאחריה. הוא מניח שהנביא נשא משאו לעם בשפה שירית, ולכן שייכים החלקים הפזיטיים לנביא עצמו, ואילו ההרצאות בשפה פרוזאית מאוחרות הן ואינן. משל ירמיהו. מובינקל (Mowinkel) נתן לשיטה זו פרוש קלאסי על ידי חלוקה שחילק את ספר ירמיהו לארבעה מקורות: A. חזונית פזיטית המדוהים עם המגילה, זוהי ה-Urtolle שהעתיק ברוך בן נריה מפני ירמיהו בשנה החמישית ליהויקים (לי'ו, לו). B. הספורים הביזנטיים על ירמיהו שנתחברו בידי ברוך בן נריה. C. הרצאות בסגנון דיטרונמיסטי. D. הנבואות אל הנונים. אסכולה זו, העובדת לפי אמות המידה של בקורת-ספרותית, Literary Criticism) מקובלת על דעתם של חוקרים רבים. ראש המדברים שלה הוא רודולף (Rudolph), שהרבה לעסוק בבאור ספר ירמיהו. רייצנ ניסוח מתון של אסכולה זו. (רודולף מרחיב את תחומי של מקור A ומכניס בתוכו את הנבואות אל הנונים. הוא משייך למקור B כתריסר פרקים). זרם שני: של חוקרים, קרוב בדרכי עבודתו לשיטת המחקר הידועה בכינויה Form criticism, Gattungsforschung

7. המחקר המודרני של ההרכב הספרותי בספר ירמיהו מתחיל עם באורו של B. Duhm, Das Buch Jeremia, 1901 ראה במיוחד בתקומה לבאורי. (להלן בקצור Duhm באורו לירמיהו). על תולדות מחקר בעיה זו ראה: G. Fohrer, Neuere Literatur zur alt. lichen Prophetie, Theologische Rundschau, 1951; 10 Jahre Literatur zur alt. lichen Prophetie (1951-1960), ThR. C. Rietzschel, Das Problem der Urtolle (1966) (להלן בקצור Rietzschel-Urtolle) und Überlieferung in der Tempelrede Jeremias. Zeitschrift Alttestamentliche Wissenschaft, 81 1969, 315-352. S. Mowinkel, Zur Komposition des Buches Jeremia, 1914; Prophecy and Tradition, Olso 1946. 9. (להלן בקצור, Rudolph באורו לירמיהו) - (1968) W. Rudolph, Jeremia

בני חבורה זו – קורניל, רובינזון, אייספלד¹⁰ (Cornill, Robinson, Eissfeldt) רואים דוקא בחלקי הפרוזה שבספרו היינו במקור C את הדברים המקוריים של הנביא. לדעתם נשא הנביא את משאו בע"פ בסגנון ההרצאה הפרוזהאית, ואילו החלק שנמסר בקצב של שירה הוא נוסח שנובד בכתב לאחר מכן.¹¹ אסכולה זו מניחה שהמגילה הראשונה כללה בעיקר את החומר של מקור C. בעלי דעה זו מצאו להם מספר תומכים, אך אין לה מספר תומכים כשל מצדדי

ורם א'...
ורם שלישי בחקר דרכי חבורו של ירמיהו. שייך לחוקרים סקנדינביים הדוגלים בשיטה המכונה *Traditio historisk Metod*. הללו סבורים שספרות ירמיהו, בדומה לכל הספרות הנבואית, התהלכה תחילה בקרב מסרנים בע"פ. רק עקב משבר החורבן הועלו הדברים על הכתב בימי גלות בבל ולאחריה. בני אסכולה זו (Nielsen, Birkenland)¹² מתלבטים בהסבר הספורים על מעשי כתיבה בספר ירמיהו.

המחקר שהרבה לעסוק בכללות ופרטות של שיוך לשלושת המקורות על פי שיטת החלוקה ABC של מובינקל, יצא לבסוף בידי ריקות. נתברר שאין אף בידי אחת משלוש השיטות הרווחות (על עוני הבינים שבניהם) להשיב תשובה בהירה לבעיית דרכי החבור של ספר ירמיהו. לא נמצאה אמת מידה מוסמכת לקביעת הפרקים והקטעים השייכים למגילה הראשונה – *Urrolle* (ירמיהו ל"ו, לו)¹³. ביחוד נתעצמה הבקורת כלפי ההנחה על קיומו של המקור הדיטרונגי מיסטי C. בספר ירמיהו. יתר על כן, קמו מספר חוקרים (Bright, Hyatt)¹⁴ להוכיח שההרצאות בסגנון פרוזה בספר ירמיהו הן בעלות יהודי עצמי שאינן תואמות לסגנון האסכולה הדיטרונגמיסטית. מקובל היה לייחס למקור B, היינו – לחיבור הביוגרפי של ברוך, כתיסה

10. C.H. Cornill, *Das Buch Jeremia* Leipzig 1905. H.W. Robinson; Baruchs Roll, ראה ZAW, 42. (1924) 209–221. O. Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament*, 1964, 474.
11. נראה לי שקשה לחתום תומכים לגביא ולקבוע לו רק דרך בטוי אחת של משורר או של פרוזאי. יש להניח שהנביאים השתמשו בדרכי הבעה שונות.
12. ראה, 1954, *Oral Tradition*, E. Nielsen, *Oral Tradition*, 1938, H. Birkeland *Zum hebräischen Traditionswesen*, 1938.
13. בעיית המגילה הראשונה ה" *Urrolle* של ירמיהו לא נפתרה עדיין מתרון המחלבל על דעת הכל. (ראה ברוך לירמיהו). רעיון מעניין העלה A. Baumann במאמרו, *Urrolle und Fasttag*, ZAW, 80 (1968) 35–371.
14. ראה J.P. Bright, *The Date of the Prose Sermons of Jeremiah*, JBL (1951), 15ff; J.P. Hyatt, *The Deuteronomistic Edition of Jeremiah*, *Vanderbilt Studies in the Humanities* I, 1951, 71ff.

פרקים לפי הממעטים, וכעשרים ומעלה פרקים לפי המרבים¹⁵. אולם קמו מערערים על עצם ההנחה שקיים בספר ירמיהו חיבור עצמאי של ברוך. מספר חוקרים, והבולטים ביניהם Rietzschell, Reventlow מטילים ספק בעצם קיום מקור. ביוגרפי אמיתי בספר ירמיהו המבוסס על ספורו של עד ראיתו: בכך הלך והתמוטט כל הבנין המדעי שבנו חוקרים במשך שני דורות, להבנת דרכי השתלשלות חיבור ספר ירמיהו, הדיון המדעי המודרני התדרדר, ובשלושן של רונטלוב¹⁶ לתוך מבוא סתום (in einer Sackgasse) בענין זה. לכאורה מפליא הדבר, למה תהא בעיית המסירה (Überlieferungsprobleme של ספר ירמיהו מעירה על הבעיות הספרותיות הקשות ביותר. שבכל המדע המקראי: הרי נשתמרו בירמיהו יותר מאשר בכל ספר אחר ידיעות על הספרים והמגילות שכתב ירמיהו, ועם כל זאת הסתבך המחקר הסתבכות כוונ: עד שאפשר להחיל עליו את המאמר: "יוסף דעת-יוסף מכאוב".¹⁷ תחלה, המסקנה היוצאת היא שאמות-המידה של בקורת ספרותית עיונית, ותחומים אידאולוגיים יש בהם לפי עצם אופיים הרבה מן הסובייקטיביות, ועלולים, כאמור לעיל, להסתבך בהם. ולכן אנסה כאן לעיין בספרות הביוגרפית של ירמיהו, בעיקר כפרק בתולדות הספרות הביוגרפית בימי קדם, היינו: באיזו מידה תואמת ספרות זו בירמיהו את דרכי צמיחתה של ספרות ביוגרפית בכללותה. כיוצא בזה נעמוד על דמותו ומעשיו של ברוך בן-גריה הסופר, בהשוואה עם המגותים והטכניקה בעניני חבור והעתקות טכסטים ספרותיים של סופרי אשור ובבל.¹⁸

15. ראה למשל Rudolph בביאורו לירמיהו בהקדמה עמ' XV-XVI. עיניו לא התייחסו לדגמן.

16. עיין Reventlow; Tempelrede; Rietzschell — Urrolle עמ' 324.

17. שם Tempelrede; Reventlow, עמ' 324.

18. יש בכך משום הענות להצעה שהציע W.W. Hallo הממליץ על עריכת מחקר השוואתי לפי שיטה זו. הוא אומר: "in the area of literary techniques, the evidence from the literate neighbours of ancient Israel is not only relevant to the biblical problems, but also enjoys a scholarly consensus based on a maximum of facts and a minimum of theories." W.W. Hallo — New Viewpoints on Cuneiform Literature, Israel Exploration Journal' (-IEJ), 12 (1962) גראה לי שאפשר לומר שבמידה שמצליחים לגלות חוקים כלל אנושיים על דרכי גילוייה של האישיות היוצרת, אפשר להשתמש בהם גם להסברת ענייני מקרא. אמנם יש בבניאים קוי ייחוד אידאולוגיים שאין משלם אצל תרבויות אחרות. אולם דרכי הכתיבה: צורת ההופעה של איש הרוח, היחסים של חלמידים לאישיות התרוממית, התמורות החלות בתרבויות השונות במנהגי עלום-שם או ידוע-השם של המחבר היוצר — כל אלה הם נחלת האנושות הכללית ומותר להשתמש בהם גם לשם הבנת ענייני מקרא וספרות נבואית.

הספרות הביוגרפית בספר ירמיהו

נקודת המוצא במחקר דרכי ההרכב של ספר ירמיהו היא קביעת טיב הספרות הביוגרפית בספר ירמיהו וחלקו של ברוך בן נריה ביצירת ספרות זו. החומר הביוגרפי שבספר מורכב משני סוגים:

מצד אחד באו ספורים ביוגרפיים. בודדים נשאי תאריך שאינם מסודרים בסדר כרונולוגי, המרוכזים מסביב למספר. נבואות כגון: כ"ו; כ"ח; כ"ט; ל"ב-ל"ג; ל"ד; ל"ה; ל"ו.

מצד שני בא מכלול רצוף של ספור ביוגרפי שנכתב בסגנון של ספרות היסטורית, הכונה לפרק ל"ז ואילך. אפשר לומר ש"חומר" רצוף זה הוא לדעת כל החוקרים ביוגרפיה אוטנטית של עד ראיה. ואילו לגבי הסיפורים הבודדים קמו בומן האחרון מספר חוקרים הטוענים שאינם מבוססים על עד ראיה.¹⁹ נמצאו חוקרים שתמיהם היו על כך שהביוגרף מתחיל את ספורו רק בימי יהויקים, ולכן יש שואלים: משום מה לא כלל הביוגרף בתחום התענינותו את ראשית פעולת ירמיהו בימי יאשיהו? למה לא נתן ביוגרף זה שום ספור על ימי הנעורים של הנביא ועל מותו?²⁰

דוהם, שפתח את הויכוח בענין זה, ניסה להסביר מחדלים אלה בכך שלא מדובר כאן על "חיי האדם ירמיהו" אלא על "מפעלות הנביא ירמיהו". בגלל האופי המקוטע של תולדות ירמיהו שניתנו בספר זה, לא ראה דוהם ברירה אחרת, אלא להניח שהביוגרפיה של ירמיהו השתייכה במקורה לספרות ההסטורית של המקרא, כמו ספר מלכים. אולם במרוצת הזמן אבד המקור הקדום של חיי ירמיהו ושרד לנו רק עבוד מסווגן, שבו טושטש במידה רבה האופי הקדום של הסיפור ההיסטורי-ביוגרפי.

חוקרים אחרים²¹ העלו הגדרה אחרת בקבעם שלפנינו בירמיהו לא ביוגרפיה מלאה, אלא מספר ספורים נבחרים על היסורים שנתיסר בהם הנביא עקב

19. יש שראים את תחילת המסלול הרצוף של הספרים בירמיהו ל"ז, א. ויש שראים תחילתו ב"ל"ז, יא. ראה דיון מפורט אצל Rietzchel: Urtolle, 95, 104 וכן Reventlow: Tempelrede 322-324.

20. ראה Duhm ביאורו לירמיהו עמ' 15-16.

21. ראה רודולף באורו לירמיהו עמ' 16, המסתמך על G. Von Rad, Die Konfessionen Jeremias, 16. H. Kremers, Leidensgemeinschaft mit Gott im AT. 23. ראה Evangelische Theologie 1936, 275. Eine Untersuchung der biographischen Berichte in Jeremia Buch. EvTh, 1953, S 122 ff.

מלוי שליחותו: אולם גם מתוך זה *Leidensgeschichte* אינו תואם לכל הספרות הביוגרפית.²² סבור אני שיש לראות את הספרות הביוגרפית בירמיהו כאחד הגסיונות הראשונים של כתיבה ביוגרפית בתרבות העולם. בישראל ובין התעוררה בתקופה מסוימת סקרנות לספר פרשיות מתולדות חייהם של אנשי רוח. נראה לי שאפשר להסביר בכך את האופי הפרוגמטרי של היספורים הביוגרפיים על ירמיהו, שהיו רק גסיונות ראשונים של כתיבה ביוגרפית בימי קדם. בימי ירמיהו לא היתה קיימת עדיין כל עיקר ספרות ביוגרפית על חי אש רוח. הביוגרף של ירמיהו היה איפוא חלוץ וצור, שראה בחיי נביא גידוף עניין דתי בעל חשיבות שראוי לכתוב עליו ולשמור זכר הדברים לדורות הבאים.

בתקופה לפני ירמיהו נרשמו על מצבות עיניים ביוגרפיים של מלכים, מושלים ונביאי ארץ בלבד. חיים של איש רוח שאיננו נמנה על המושלים לא נראו עדיין חשובים שיכתבו עליהם ביוגרפיות. הנביאים הראשונים, משה ויהושע הם בוסודם נביאים-מלכים-מושלים, ויש להם ביוגרפיה. כיוצא בזה יש ביוגרפיה לשופטים שקמו לישראל לפני המלוכה וכן למלכים. גם באלה ובאלישע דבוק עדיין שמץ של כה שררה כהונת ממלכי מלכים. רק הנביאים האחרונים, נביאי הכתב, נתקו עצמם לגמרי ממוסד המלוכה והשלטון. יש לציין שהביוגרפיה היונית²³ החלה להופיע רק במאה הרביעית, היינו כמאתיים שנה אחרי ירמיהו. היה זה בזמן כאשר החלה להתפתח התפיסה האינדיבידואלית, כאשר החל לשים לב לתולדות חייהם של חזים, חכמים ומשוררים. התורם הביוגרפי על חיי פיתגורס²⁴, שפרגמטנים אחרים המגזר תפיעו כאמור, לכל המקדם, במאה הרביעית. ענין הדבר שהספרים הביוגרפיים על פיתגורס, שנכתבו זמן ניכר אחרי מותו, נושאים גם הם אופי פרגמטרי.

הביוגרפיה של סוקרטס, שנכתבה על ידי אפלטון²⁵ תלמידים עדייראיה, איננה שלמה גם היא וכוללת רק מספר אנקדוטות ונאומים. מבחינה טיפולוגית עדיף להשוות את ירמיהו לפיתגורס בהיות שניהם אישים דתיים וחזים אלהיים. אצל שני אישים אלה נתעוררו תלמידים ותלמידים לתלמידים לאסוף, לספר ולכתוב תולדות רבם.

מכל מקום, חשוב לעינינו שהביוגרפיה היונית על חלקיה השונים, מופיעה תמיד בצורת מקסמה; ובכלל, מתאוננים החוקרים המודרניים של הביוגרפיה היונית על חוסר שלמות, כי משום מה השמיטו הביוגרפים לעתים קרובות נתונים חשובים, כגון שם האם של הנבחר או שם אשתו ועוד נתונים חשובים רבים. עבר זמן רב עד שהתפתחה הביוגרפיה בספרות העולמית כסוג ספרותי ומסגרת שיש בה שלמות.²⁶

²² ריצ'ל עמד על כך שהסופר על שליח המגילה ביר שריה, ירמיהו נבא, נט-סו, וכן הסופר בפרק ב'ה, איננו שייכים לפי אומיים לספרות של יסר'י נבא.

²³ ראה על הביוגרפיה ביוון בלקסיקון *Der Kleine Pauly*, I 1964, Art. Biographie; F. Leo, *Die Griech-Röm. Biographie nach ihrer literar form* 1901, 3; D. R. Stuart, *Epochs of Greek and Roman Biography* (1928).

²⁴ ראה על פיתגורס באנציקלופדיה 843, 845 ff. Supplement 10. 1965. *Pauly-Wissowa*, 47, 1963, 172 ff.

²⁵ למשל אפלטון בחי' תלמידיו של סוקרטס מוסר מחיי רבו רק מספר נאומים וכמה אפיסודות. בימי אפלטון לא נתגבשה עדיין שיטת הכתיבה הביוגרפית, וזה בניגוד לדעתו של A. Dible.

²⁶ *Studien zur griechischen Biographie*, 1956; S. 13 ff. עי' Stuart שם.

לפי האמור יש לראות בביורף של ירמיהו חלוץ: הספרות הביורפית בתרבות העולם, ולכן אין מקום לדרוש ממנו שלמות במתן פרטים שונים הנראים הכרחיים לביורפיה לפי טעם בני דורנו.

נחות מספר פרקים ביוגרפיים בירמיהו

לעניינו חשובה עצם קביעת העובדה שהסיפורים הביורפיים בירמיהו נכתבו על ידי עד ראייה.

נענין לשם כך באופן מפורט בשני סיפורים ביוגרפיים: בפרק כ"ו, המתאר כיצד ניצל ירמיהו ממשפט מוות; ובפרק ל"ו, שבמרכזו עומד סיפור העתקת מגילות דברי ירמיהו בידי ברוך בן נריה.

פרק כ"ו:

יש יסוד להניח שפרק כ"ו הוא התאור הביורפי הראשון שכתב ברוך בן נריה. יש כאן סיפור ביוגרפי דרמטי על ירמיהו המנבא בחצר בית ה': "כשלה יהיה הבית הזה". הנאום מעורר התרגשות. והכהנים והנביאים וכל העם רצו לשפוט אותו משפט מוות, אולם הוא ניצל בהתערבות השרים. פרק זה נדח במחקר מפורט על ידי רבנטלוב²⁷ שהגיע לכלל מסקנה שאין כאן סיפור של עד ראייה, אלא כתיבה של התבוננות דתית שנכתב על ידי סופר מאוחר בימי הגולה. רבנטלוב הגיע לדעה זו על ידי ניתוח משהו מפורט של פרק כ"ו עם פרק ז'. הוא מניח שלפניו כאן מאורע אחד שקבל שני לבושים בשני פרקים אלה. בפרק ז', שלא נזכר בו תאריך, עומד הנביא בשער בית ה' ומטיף לעשיית משפט צדק בין איש לרעהו והמנעות מעבודת אלהים אחרים כתנאי לכניסה לשער המקדש. יש כאן, לדעת פון רבנטלוב, טופס קבוע של Einzugsstora²⁸, כפי שהיא מופיעה גם אצל נביאים אחרים. באותה תורה רצה ירמיהו לערער את האמונה בכח המציל של ההיכל.

27. ראה Reventlow, Tempelrede

28. שם עמ' 351-341, רונטלוב רואה בירמיהו וכן בישעיהו א', טו האילך ובעמוס ה', יד ואילך מעין Tempelclasslitturgie. ראה גם מחקרו של רבנטלוב Liturgie und prophetisches Ich bei Jeremia 1963. הושבני שיש כאן מצדו הרגשת יתר של מוטיבים ליטורגיים על חשבון חיים יום יומיים. השווה גם בקרתו של Bright, ביאורו לירמיהו עמ' LXV-LXVI.

רבוטלוב קבע: שבפרק כ"ו מופיע מספר מתקופת גלות: בבל שעושה שמוש לצורך זמנו; במאורע שארע: בימי ירמיהו. אותו מספר נתן: כבר תארך: "ראשית ממלכת יהויקים", ומעתיק את מקום הארוע מן השנה לתוך חצר בית ה: מספר זה, הכותב כבר ממרחק של זמן ונסיבות, שמר על גרעין היסטורי עובדתי שירמיהו נאסר בחצר בית המקדש, והוא נתן מנאום הנביא, בצבעים מתואמים לצרכי מתן לקח דתי לבני הגולה, רק, את הנקודה הנדרשת לו: "ונתתי את הבית הזה כשלה". מספר זה אינו היסטוריון-ביורגרף אמתי אלא מטיף שיש לו ענין לתאר את הדברים בצורה מרשימה recht-anschaulich zu erzählen.²⁹ רבוטלוב אסף מספר נימוקים, שיש בהן, לדעתו, משום הוכחה שאין, כאן סיפור של עד-ראייה. חשודה: בעינו העובדה שבפרק כ"ו נצטוו הנביא לדבר לעם את כל הדברים "אל תגרע דבר". הענין המרכזי בכל הפרק הוא המשפט שנערך לירמיהו המתואר החל בפסוק ו, כמו כן חשודה בעיני רבוטלוב ההכללה של הקבוצה המאשימה: "הכהנים והנביאים וכל העם". לכהנים היתה אמנם סמכות במקדש, אבל איזו סמכות היתה לנביאים? תאור: המשפט מבוסס, לדעת רבוטלוב על "טופס" מקובל של סצנה משפטית³⁰ בימי קדם, ואינו מבוסס על תאור של עד-ראייה: הוא שואל: משום מה מופיעים עדי הסגוריה מוקמי הארץ המספרים על גבולות מיכה המורשת; לאחר גמר המשפט ולאחר זכרון של ירמיהו? למה לא נתן המספר לעדים להופיע בעיצומו של המשפט? מכל זה מסיק רבוטלוב שיש כאן רק ספרות של הטפה es handelt sich um ein Beispiel erbaulicher Literatur שנכתבה בתקופה מאוחרת יותר לצרכי בני הגולה.

הבאתי כמה פרטים מתוך מחקר מפורט זה בכדי להצביע עד כמה אנו עלולים להסתכן כשהבקורת מבוססת על אידיאולוגיה ועל קריטריונים ספרותיים. בלבד. ²⁹ H.L. Boecker, Redeformen des Rechtslebens im AT, 1964; H. Schulz, Das Todesrecht im AT, 1969. ³⁰ H.L. Boecker, Redeformen des Rechtslebens im AT, 1964; H. Schulz, Das Todesrecht im AT, 1969.

Tempelrede 29

30. רבוטלוב, 29-346-344 מתוך בעיקר על מחקריהם של H.L. Boecker, Redeformen des Rechtslebens im AT, 1964; H. Schulz, Das Todesrecht im AT, 1969.

בדומה לירמיהו, מכוונים הדברים בישיעהו לתלמידים-סופרים של הנביא, הכותבים מפיו בדרך של הכתבה: "עשה בוא כתבה על לוח אתם ועל ספר חוקה ותחי ליום אחרון לעד עד עולם". משמעות הכתוב: "בוא" (- בוא לביתך) וכתוב אתם (- יחד עם התלמידים "הרואים והחוזים" הנזכרים בהמשך הכתוב ל, דברי התעודה (- החזון) שלך. יש כאן תמונה דומה לישיעהו ח, טז הנ"ל: "צור תעודה חתום תורה בלמודי". יש לו לישיעהו תלמידים, סופרים, כמו שיש לירמיהו, אולם בניגוד לברוך-בן נריה, ידוע-השם, נשארו התלמידים-הסופרים של ישיעהו כולם עלומי-שם.

לכל נביא סגנון משלו. בישיעהו-מציינת הצרירה והחתומה של מעשה כתב מצב של משבר ביחסי הנביא עם בני עמו שאינם רוצים לשמוע לו, ולכן עומד הנביא ישיעהו להסתגר בקרב בני חבורה מצומצמת של תלמידים ולהפקיד בידיהם את אוסף נבואותיו. אירית משבר קיימת גם בירמיהו, אלא שבניגוד לישיעהו הרוצה לשמור חזונו בתוך חבורה פנימית של תלמידים בלבד, מבקש ירמיהו לתת מהלכים ותפוצה רחבה לחזונו, שייקרא ביום צום במעמד קהל רב למען ישמע העם ו"תפול תחינתם לפני ה' וישבו איש מדרכו הרעה" (ליו, ז). לכל נביא גישה משלו, המשפעת מתנאי הזמן.

33. ר' מאמרו "תלמודים-תלמידים סופרים, בית מקרא מ"ו, 438 ואילך. הצעתו בעקבות גיבורג על סגן לשון אנגרות, מקום שם "תעד" מובנו מלאך שליח, שאפשר לפרש "תעודה" בזמנו של דברי חזון שנאמרו בידי שליח. ראה ח"א גיבורג, ארץ ישראל כרך ה', תשי"ט, במדור האנגלי עמוד 62.

מה להשען. הנביא הופיע סעמים רבות בחצר המקדש, וחזר. שוב ושוב על נבואות החוכחות שלו: אולם בממלכת יהויקים נברו מתנגדי הנביא והחלו ימים של רדיפות: באותם הימים הצטרף אל הנביא ברוך בן נריה הסופר והלה ראה לנכח לתאר ממראה עיניו. הצטרפותו של סופר, הרגל לכתוב מיסמכים נושאי תאריך, הוא שגרם לכך שהחל בפרק כ"ה מופיעים תאריכים בספר ירמיהו, ועל זה עוד להלן.³⁴

אין זה נכון שבפרק ז' מדובר על שער בית ה', ואילו בפרק כ"ו מדובר על חצר בית ה'. כשנעיין בתאור בירמיהו ל"ה י"ב, נזכר שברוך (המייצג את הנביא) עומד וקרא (בפני העם שהתכנס בחצר) בלשכת גמריהו בן שפן בחצר העליון פתח שער בית ה' קיים מצב טופוגרפי דומה בשלשלת הסיפורים בפרקים ז', כ"ו ול"ו. השרים נמצאים בבית המלך, בית השוכן נמוך יותר מחצר המקדש, ולכן הם עולים מבית המלך אל בית ה' ומשתתפים במשפט (השוה כ"ו י עם ל"ו יא-ב).³⁵

גם הקשייה על מיקום ההוכחה של הופעת אנשים מזקני הארץ בתוך הספור היא סובייקטיבית. ייתכן שהופעה זו היתה באמת תופעת-לוואי לאחה המשפט. עובדה מעניינת היא הזכרת שמות אנשים רבים בסוף הסיפור: שבפרק כ"ו, וביניהם אחיקם בן שפן. נחמיה רבן י קבע בצדק שהזכרת שמות של אנשים פעילים אופיינית היא לתאור של מראה-עינים.³⁶

נראה לי שיש יסוד לקביעה זו שלא עלה בידי רבנטלוב לערער את ההתרשמות החזקה שבפרק כ"ו נתן תיאור ביורפי אמיתי של עד ראייה.

(ב) נביא מכתוב-ידהי חזון לתלמיד-סופר

כלל חשוב בדרכי המסירה של דברי חזון: הנביאים נמצא בכתוב ל"ו, ד: "ויכתוב ברוך מפי ירמיהו את כל דברי ה' אשר דברו אליו על מגילת ספר", וכן שם, פס' ז-ח: "ואת ברוך שאלוה' לאמר, הגד נא לנו איך כתבת את כל הרברים האלה מפיו: ויאמר להם ברוך מפי יקרא אלי את כל הרברים האלה ואני כתב על הספר בדיו".³⁷

זהו התאור המפורט ביותר במקרא על נביא המכתוב דברי חזון לסופר-תלמיד, ומכאן בנין-אב בפרשת היחסים שבין נביא-הכתב לתלמידיהם. תמונה זו של נביא מכתוב ("מפיו יקרא אלי") מן הראוי לראותה על הרקע הרחב של תולדות מסירת דברי ספרות באמצעות הכתבה. שיטת ההכתבה כשלעצמה היתה נפוצה-בימי-קדם בבתי האולפן לטופרים.³⁸ בעולם התרבות הבבלי והמצרי נפוץ היה המנהג להכתוב לתלמידים דברי כתב. קיימת היתה הבחנה בין דברים שהוכתבו בע"פ ובין העתקים שנעשו מתוך לוח מקורי. לעתים, מצוין הסופר בקולופון שדבר פלוני קבל בהכתבה מבלי שראה את המקור.³⁹ בקטלוג של שמות מחברים בספרות הבבלית האשורית כתוב שהחכם האכדי האגדתי אַרְפַּה כתב חיבור על פי הכתבה.⁴⁰ יש טוברים שבטכניקה של הכתבה לקבוצת סופרים הוכנו בעולם העתיק מהדורות של ספרים.⁴¹ קיימת קבוצה של חוקרים הרואים את המשורר הומירוס (שהיה חי, לפי הדעה הרווחת, סמוך לזמנו של ישעיהו) כמכתוב את שירתו לקבוצה של סופרים.⁴²

34. השרים בקטר לדעת האם המגילה שבידי ברוך נכתבה כולה בשלמותה מפי ירמיהו או שברוך

שמע מדבריו הנביא והבין לו המצית הימנו. ראה להלן הערה 25.

35. ראה C.J. Gadd *Teachers and Student in the oldest Schools*, 1956.

36. ראה H. Hunger *Babylonische und Assyrische Kolophone*, 1968. 8. המונח *sa pi* הוא

המקביל ל-*מפיו יקרא אלי*.

37. W.G. Lambert, *A Catalogue of Texts and Authors*, *Journal of Cuneiform Studies*, 16, 1962, 67.

38. ראה B. Gerhardtsson, *Memory and Manuscript*, 1961, p. 47; T.C. Skeat, *The Use of a*

39. *Dictation in Ancient Book-production* *Proceed of the Brit Acad.* 42, (1956) pp 179 ff; L. Koe

40. *Buch I in Reflex. Ant. u. Christ. II* (1954) 664 ff.

41. במחקר הומירוס, כמחקר המקרא, נטש ויכוח בין אסכולת חוקרים מקדימוניים המניחה

שפירת המקרא נמסרה מדור לדור באמצעות מטרנים בעל פה, לבין אסכולה אחרת הקובעת

שהמורשה הספרותית נמסרה בעיקר באמצעות מגילות כתובות. ראה תולדות המתקן בענין זה במדע

המקרא, אצל Guineevog ואצל Ahlströem הנזכרים להלן בהערה 49. תולדות המתקן בעל פה ובכתב

אצל הומירוס נכתבו באנונימיות *Muendlichkeit*, *Supplamentband 11*; 1968, "Muendlichkeit

und Schriftlichkeit" Sp. 703-708. על הסדי התפיסה של מסירת שירת הומירוס בכתב או

קיימת גם מסורת דומה על החחה והחכם פיתגורס⁴⁰. בתקופה מאוחרת יותר מוצאים אנו למשל את החכם הפרושי רבן גמליאל ואת פאולוס ושרה שלמה של פילוסופים בעולם התרבות של יון רומי המוסרים דבריהם באמצעות הכתבה⁴¹. מוחמד הכתיב את חזוניתו⁴². ויש לכך עוד דוגמאות לרוב בתולדות התרבות.

תמנה זו של נביא מכתוב, מן הראוי לראותה כהולמת מצבו של איש רוח. קיימת תופעה רווחת שאיש רוח (איש כאריזמטי, מייסד אמנה או מחדש אמנה, נביא ומבשר גדול של אמנה וחכמה וכיו"ב), בהיותו שופע שפע רב, אינו כותב במקרים רבים בעצמו את דבר חזונו והגותו⁴³. ולכן יש שאיש הרוח מכתוב את הגותו לתלמידים-סופרים, ואז משתמרת משנתו בטהרתה המקורית. אולם יש שנים בעל פה (כגון הסיפורים על הנביאים אליהו ואלישע), עד שקם במרוצת הזמן סופר-מקרב התלמידים ומעלה אותה על הכתב, ואז יש והדברים מופיעים משולבים בספורי אגדות מופלאים. ייתכן שיש פה משהו שיש ללפי החומר המשווה הזה מותר לראות את ירמיהו, ואת ישעיהו כמשתמכים למסגרת הרחבה של אנשי רוח המכתובים, דבריו חזון לתלמידים-סופרים, ומכאן שיפור ההכתבה בסרק ל"ו אינו מאורע חד-פעמי אלא היה דבר חוזר ונשנה. יש לראות בירמיהו הסופר שכתב היות הנביא "עצור" (- מעט) ברוך, הביוגרף של ירמיהו מספר שעקב היות הנביא "עצור" (- מעט)

40. ראה ערך "פיתגורס" אנציקלופדיה של פאולוס ושרה שלמה, 1965, 10.
 41. על רבן גמליאל ראה מנחם פרידמן, "בן השאר, החוקר", M. Bowra, Heroic Poetry 1952, 240; Companion to Homer, 1962, 36. שוב אין כיום מהלכים במחקר המודרני לדעה של יוספוס (בגד אפינון א', יב) שהומרוס לא השאיר מאומה בכתב, אלא שיש לו מקור בכתב. ראה ערך "פיתגורס" אנציקלופדיה של פאולוס ושרה שלמה, 1965, 47.
 42. ראה ערך "פיתגורס" אנציקלופדיה של פאולוס ושרה שלמה, 1965, 10.
 43. על רבן גמליאל ראה מנחם פרידמן, "בן השאר, החוקר", M. Bowra, Heroic Poetry 1952, 240; Companion to Homer, 1962, 36. שוב אין כיום מהלכים במחקר המודרני לדעה של יוספוס (בגד אפינון א', יב) שהומרוס לא השאיר מאומה בכתב, אלא שיש לו מקור בכתב. ראה ערך "פיתגורס" אנציקלופדיה של פאולוס ושרה שלמה, 1965, 47.
 44. מייסד הדת מאני הוא שהבחין בכך שמיסדי הדתות הגדולות שקדמו לו ישו, ארתור שטרן ובודואן לא כתבו כעצמם את הטקסט והכתמה, אלא תלמידיהם שכאו אחריהם הם השעלו את דבריהם על הכתב. ראה: S. Morenz, Heilige Schriften 1953, 1. J. Leipold — תרשביי שאפשר להרחיב את תורת התופעה שגילה מאני גם על הנביאים מחדשי האמונה וגם על יוצרי דרך פילוסופית כמו סוקרטס, וכן קיימת תופעה סימולוגית דומה, אצל אישים כרוזמטיים, כגון האריי שהגותו נכתבה בידי תלמידים. במיוחד מאלף הדמיון הסימולוגי לירמיהו וברוך. בפרשת יחזקאל שבין ר' נחמן מברסלב ותלמידו הסופר ר' נתן. כיצא בזה נכתבו נאומיהם של הרפורמטורים קלון וווינגלי בידי תלמידים.
 44. מה סיבו של "עצור" זה? החוקרים: החקשו: בחשימת מובנו המקורי של השורש "עצור" על

מלכת לקרוא בעצמו את המילה לפני העם המתקהל בחצר המקדש ביום צום, הטיל תפקיד זה עליו. בתוקף הנסיבות הצטרך התלמיד-הסופר לשכנע את השרים שאמנם כתב את כל הדברים מפיו של הנביא. בכך ניתן לו להציץ ליתום המיוחד שבין נביא לתלמיד-סופר ויצאנו נשכרים בהבנת דרכי המסירה של חזונות נביאים.

הספור בפרק ל"ו על תלמיד הקורא דברי חזון בכתב ונשמר בספר ירמיהו שבידו בגלל התוצאות הדרמטיות שהיו לו. אולם סביר להניח כי הצד הדרמטי של קריאת המילה שלש פעמים ושריפתה והעתקתה מחדש; היה בו יוצא מן הכלל. עם זאת מעיד הספור על מנהג שהיה רווח בימי קדם שנמצאו לתלמידים המחזיקים בידיהם מגילות דברי נבואה.⁴⁵ תלמידים-סופרים או סופרים צעירים, הם שהעתיקו את עיקר המורשה התרבותית של העולם הקדמון.⁴⁶ הסופרים הותיקים עסקו בעיני אדמיניסטרציה ובכתובת ספרי קנין⁴⁷ ואילו הצעירים בבתי האולפן לסופרים, הם שעסקו בהעתקת דברי ספרות. וחושבני שגם בישראל קיימת היתה במידה מסוימת תופעה דומה.

הנחה זו של מסירת דברי חזון בעיקר באמצעות מגילות כתובות. היא בערך לדעת האסכולה הסקנדינבית הדוגלת בדעה שספרות המקרא נמסרה בעיקר בע"פ, וכי רק כתוצאה ממשבר החורבן והעלוו הדברים על הכתב. גילסן, נציג אסכולה זו, נאלץ להניח שהסיפור בירמיהו ל"ו מעיד על היווצר מן הכלל הדרמטי, ולא על הכלל. הוא אומר: קרה מקרה שהנביא היה מנוע מלבא

התשפושיותו, שטרם נמצא לו פתרון המניח את הדעת. נראה לי שצורקים החוקרים המשוים את הספור בירמיהו לספור דומה בנחמיה על הנביא שמעיהו "והוא עצור" (נחמיה ו', ט). המשותף שבין שני האישים ירמיהו ושמעיהו הוא בכך שעל שניהם חלה משום מה הגבלה מסויימת. מירמיהו נבצר לבא לחצר בית ה', עקב היות עצור. ולהפך מזה אצל שמעיהו, שעקב אותה סיבה נצמח רצה להכנס ולהסגר בתוך החיכל פנימה. ראה דיון מפורט במאמר, "מבקשי הסוד המזבח והמקדש", ספר וריכבוד, תשכ"ח, עמ' 147-148.

45. היה זה מנהג נפוץ לסופרים לקיים אצלם אוצר של ספריה פרטית ראה Halo: Cuneiform Literature, 20-22 דוגמא בולטת של ספריה פרטית מקיפה, נמצאת בסולטן ספה, ראה W.H Lambert, The Sultantepe Tablets, R.A., 53; 1959, 121.

46. עובדה זו יוצאת בין השאר מתוך הקולופונים של הסופרים המעתיקים שבהם מצויין לעתים קרובות שהעתקה נעשתה בידי ספסר-ועיר tupsaru šehru ראה Hunger, Kolophone עם באינדקס tupsarru.

47. השווה Goossenes, Museon 55, 61 ff. ראה במבואו של הוגנר שם, עמ' 8.

בעצמו לחצרות בית ה', ולכן הכתיב את דברי הנבואה לתלמידיו: המגילה הכתובה שמשו רק כ- credential document או כעזרה לרציטציה לשלח הנביא⁴⁶.

אולם אין גילסן צודק בכך, וכבר הרגישו רודולף⁴⁹ ומבארים אחרים לירמיהו שלפי המשתמע מן הספור בירמיהו ל"ו, בא לנביא צו אלהי להטיל על ברך לקרוא מן הכתב; ללא זיקה לעצירתו של ירמיהו. ובכלל, מצויים עוד ספורים על נביאים הכותבים במגילות ספרים; בצדק גדחהה איפוא: הנחתו של גילסן בענין זה, ואפשר לקבל מסקנתו של אהלסטרום (Ahlström)⁵⁰ האומר, שאין לתפוס את ירמיהו ל"ו כ- Unicum. תהי' זו הנבואה היחידה שיש בה סוג של נדמה לי שאפשר ללמוד מתוך. הספור שאילו גם יכול היה ירמיהו עצמו לבוא לחצר בית ה', היה קורא את דברי תוכחתו מן המגילה, כי דברים שבכתב עלולים לעשות רושם חזק על השומעים. יש בדברים שבכתב משום תוספת משקל של אובייקטיביות; ולא זו בלבד – קדמוניו האמינו שלדברים שבכתב נדעתי השפעה קיימת "לעד עד עולם" (ישעיהו ל"ח). תהי' זו הנבואה היחידה

היא הנבואה היחידה שיש בה סוג של נדמה לי שאפשר ללמוד מתוך. הספור שאילו גם יכול היה ירמיהו עצמו לבוא לחצר בית ה', היה קורא את דברי תוכחתו מן המגילה, כי דברים שבכתב עלולים לעשות רושם חזק על השומעים. יש בדברים שבכתב משום תוספת משקל של אובייקטיביות; ולא זו בלבד – קדמוניו האמינו שלדברים שבכתב נדעתי השפעה קיימת "לעד עד עולם" (ישעיהו ל"ח). תהי' זו הנבואה היחידה

היא הנבואה היחידה שיש בה סוג של נדמה לי שאפשר ללמוד מתוך. הספור שאילו גם יכול היה ירמיהו עצמו לבוא לחצר בית ה', היה קורא את דברי תוכחתו מן המגילה, כי דברים שבכתב עלולים לעשות רושם חזק על השומעים. יש בדברים שבכתב משום תוספת משקל של אובייקטיביות; ולא זו בלבד – קדמוניו האמינו שלדברים שבכתב נדעתי השפעה קיימת "לעד עד עולם" (ישעיהו ל"ח). תהי' זו הנבואה היחידה

46 ראה Nielsen⁴⁸ שם, עמ' 67. ראה גם הקדמה לפרק ל"ו, ענין גם בבקורת על מסקנת האסכולה הסקנדינבית

49 ראה Rudolph בבוארו לירמיהו. לפרק ל"ו, ענין גם בבקורת על מסקנת האסכולה הסקנדינבית

50 אצל קיימקן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ג' עמ' 33, שעמד על כך שראש אסכולה זו, ניברג

"Studien zum Hoseabuche" (1935) "מערבב את אונין הנבואה של ספר עם דרך למדה במוחה לומדים נוריסים בעל פה. אבל הנלמד והנרגם הוא ספר כתיב". ראה בקורת מפורסמת של האסכולה

הסקנדינבית, בספרו של A.H. Gunneweg, Mündliche und Schriftliche Tradition der Vorexilischen Propheten 1959, 10 ff. J.W. Ahlström, Oral and Written Transmission, HTR 59 (1966) 69, 74. M. Kessler, "Form", Critical Suggestions on Jeremiah⁵¹ שם, עמ' 65. ולן Ahlström⁵² (Vorexilischen) 36, the Catholic Biblical Quarterly 28, 1966.

51 אני מזהה את רשימת השענוה בנד מחימת הספור בפרק ל"ו, בעיקר על פי Rietzschel, Jacoby, Zur Komposition des Buches Jeremia, ThStKr, 1906 s 26f. וניברג, Zur Komposition des Buches Jeremia, ThStKr, 1906 s 26f. הגיעו לכלל דעה שאין לראות בפרק ל"ו טענות מחקריו של Jacoby, Zur Komposition des Buches Jeremia, ThStKr, 1906 s 26f. הגיעו לכלל דעה שאין לראות בפרק ל"ו טענות מחקריו של Jacoby, Zur Komposition des Buches Jeremia, ThStKr, 1906 s 26f. הגיעו לכלל דעה שאין לראות בפרק ל"ו טענות מחקריו של Jacoby, Zur Komposition des Buches Jeremia, ThStKr, 1906 s 26f.

הספור, מהן "תמיהות" על חוסר בהירות בספור, ומהן נימוקים ספרותיים.
 על ה"תמיהות" נמנות טענות כגון: "הספור הוא ספרותית, לא ספור באיזה מקום הסתחרו ברוך וירמיהו?
 למה לא נזכר בספור באיזה מקום הסתחרו ברוך וירמיהו?
 למה "שוחק" המספר ואיננו מביא את סיבת המנעותו של ירמיהו מלקרוא
 בעצמו את המגילה? למה לא נזכר בספור כמה זמן נמנע מירמיהו מלהופיע בפומבי?
 / תמיהות כאלה אין בהן ממש. אם נאמר שה' הסתיר את ברוך הסופר וירמיהו
 הנביא (שם ל"ה, כו') אין לדרוש שדוקא יגלו לנו את מקום המסתור. אולם,
 אולם, נשאלו שאלות הנראות לנו יותר רציניות, כגון: כיצד יכול היה
 דבר שלא יכול היה לראותו? כיצד הספיקו לקרוא את המגילה שלש פעמים ביום אחד?
 הפסוק "ולא פחדו ולא קרעו בגדיהם-המלך וכל עבדיו השומעים את
 הדברים האלה" (ל"ו, כד) הוא קונטרס ולא ספור. על סמך כל הטענות האלה הגיעו ריצ"ל ומספר חוקרים לכלל מסקנה, שאין
 כאן ספור עובדתי על מעשה שהיה, אלא יצירה ספרותית בעלת סממנים
 דרמטיים, שנכתבה מתוך כוונה אופולוגית של צדוק הדין. הספור מציג את
 יהויקים כמלך רשע, בניגוד למלך הצדיק יאשיהו, שהתיחס בחרדת קודש
 כלפי ספר ברית קדום, שנמצא במקדש. נראה לי שרוב ה"תמיהות" אין בהן ממש; אין לנהוג לגבי מספר קדום באמת-
 מידה של קטגורי, החוקר עד עוין. המספר מתאר בפרוט דברים הנראים
 חשוכים בעיניו, כגון מיקומם של הלשכות שבהן ארעו המאורעות, ושמות
 האישים המעורבים בדבר, והוא נמנע מלהזכיר דברים שנראים היו טפלים
 בעיניו. כמובן שסיפר על מה שארע בבית המלך, מתוך שמועה היה, שהגיעה
 אליו. הטענה הרצינית ביותר על פסוק כד, גם אם נקבלה, יכולה לכל
 היותר להראות שפרשן דתי בימי גלות בבל הוסיף פסוק זה, על התאור של עד
 ראיה שמצא לפניו. אולם באותה מידה אפשר גם לומר שהמספר עצמו הוא גם
 פרשן דתי של המאורעות שארעו בימיו.

הכלל העולה בדין זה הוא, שאפשר לראות את פרק ל"ו בעיקרו כספור
 של עד ראיה בן הזמן, וכן יש יסוד לסברה, שהמספר הוא ברוך עצמו.

ברוך הסופר

סבורני שאפשר להמתיק מספר טענות נגד העדויות הביוגרפיות בספר ירמיהו על יסוד התבוננות בטכניקות הספרותיות שהיו נהוגות בקרב הסופרים באשור ובבל בימים ההם.

ברוך בן נריה הוא בעל תואר רשמי של סופר. זה יוצא ברור מדברי יהויקים: "ויצוה המלך את ירהמאל בן המלך ואת שריהו בן עזריאל ואת שלמיהו בן עבדאל לקחת את ברוך הסופר ואת ירמיהו הנביא ויסתירם ה'" (ל"ו, כו). המלך אף מקדים את שמו של ברוך הסופר לפני ירמיהו הנביא, כי היה בעל מעמד רשמי, מעמד שלא היה לירמיהו. כאותו פרק נזכר ברוך שוב בתואר זה: "וירמיהו לקח מגלה אחרת ויתנה אל ברוך בן נריהו הסופר" (ל"ו, לב).

יש להבדיל בין התואר הרשמי "סופר" שנשא ברוך, לבין מידת ההערצה שברוך רוחש לירמיהו הנביא. מסתבר שברוך היה תחילה סופר ורק לאחר מכן הצטרף לירמיהו, ועשה שמוש לצרכי הנביא בידיעותיו כסופר.

יש להניח שברוך בן נריה נמנה על משפחת פקידים רמי מעלה ביהודה בימים ההם; מתוך השואה עם הגניצואלוגיות של סופרים באשור ובבל בימים ההם שאסף למברט (Lambert)⁵². אפשר ללמוד שלא ברוך בלבד היה סופר, אלא גם אביו ואביו אביו סופרים היו.

מאלפת במיוחד השואה מעמדו של ברוך לעומת ארבעה אנשים אחרים הנושאים כמותו בתואר סופר, הנוכחים בספר ירמיהו:

א. גמריהו בן שפן הסופר – שהוא בעל לשכה משלו במקדש, בחצר העליון, פתח שער בית ה' החדש (ירמיהו ל"ו, י). בלשכה זו קרא ברוך את המגילה, ומותר להניח שבעל הלשכה מקורב היה לירמיהו, וכי לא היה זה המקרה היחיד שירמיהו נשא משאו לעם שהתאסף בחצר המקדש בעמדו בפתח לשכת גמריהו. ושוב, בהסתמך על החומר הגניצואלוגי הנ"ל, אפשר לומר שגמריהו גם הוא סופר היה, ולא כפי שטעו מספר מבארים⁵³, בהניחם שהוא היה רק בנו של הסופר שפן.

ב. אלישמע הסופר, אשר לו לשכה בבית המלך. הכתוב מתאר גם את הדרך המובילה מחצר בית המקדש, היינו מקום לשכתו של גמריהו, לבית

W.G. Lambert, Ancestors Authors and Canonicity, Journal of Cuneiform Studies, 11, 52

(להלן בקצור Lambert – Ancestors) 1957, p. 1

53. ראה למשל Bright בביאורו לירמיהו לפרק ל"ו.

המלך: "ירד בית המלך על לשכת הסופר והנה שם כל השרים יושבים אלישמע הספר ודליהו בן שמעיהו ואלנתן בן עכבור וגמריהו בן שפן וצדקיהו בן חנניהו וכל השרים" (ל"ו, יב). אלישמע הוא סופר המלך, וש לו מעמד של "סופר המדינה", ואין זה מקרה שבלשכתו מתכנסים שרי המדינה למעין "ישיבת ממשלה"⁵³.

בתעודות אכדיות רשומים לעתים קרובות התפקידים שנושאים בהם הסופרים השונים, סופר המלך או סופרו של מקדש פלוני. כל זה מסייע להבנת הספור בירמיהו ל"ו, המוזכר שני סופרים ושתי לשכות: (א) סופר בית המקדש על כל הכרוך באדמיניסטרציה של המקדש וכנראה גם בהעתקות תורות הכהנים וספרי הכרית המקודשים, (לסופרים מעין אלה יכול היה ירמיהו להתכוון באמרו "אכן הגה לשקר עשה עט שקר ספרים" ח', ח); (ב) סופר חצר המלך ממלא תפקיד מעין שר החוץ ועשא באחריות לחילופי האגרות הדיפלומטיות של הממשלה עם ארצות חוץ. הסופרים המלכותיים הם גם הנושאים והמספחים של ספרות החכמה, בדומה לאנשי חזקיהו מלך יהודה שהעתיקו את משלו שלמה (משלי כ"ה, א).

ג. יהונתן הסופר (ל"ז, טו). כאן סופר הוא רק תואר אקדימאי, כי יהונתן ממלא בפועל תפקיד של שר המשטרה ובית-הכלא.⁵⁴
ד. סופר שר הצבא המצביא את עם הארץ, (נ"ב, כה) היינו-סופר המגייס לצבא, בדומה ל"משכים בשבט סופר" בשירת המלחמה של דבורה.

על דרך חינוכם והשכלתם של סופרים אלה נוכל ללמוד מתוך השואה לסופרים באשור, בבל ופרס בימים ההם.⁵⁵ הסופרים מתחלקים לשני סוגים: (1) ספרים אכדיים – הללו התחנכו על הלשון והספרות האכדית והשומרית וכתבו בידות על לוחות חמר. (2) הסופרים הארמיים – שלמדו לשון וכתב ארמי: הסופרים הארמיים כתבו ברגל בדיו על גיל, ולעיתים על גומא – פפירוס: לעתים כתבו גם על לוחות עץ מרוחות בשעווה. הכתיבה בדיו

⁵³ מתוך הכתובים יוצא ברור שקיימות שתי לשכות סופרים. האחת של שפן ונמריהו בן שפן הסופר והשנית של אלישמע הסופר. אין לקבל את דעתו של גלינג שהיתה רק לשכה אחת. ראה K. Gallig, Die Halle des Schreibers, PJB 27/1931, 51–57. ראה גם דיון מפורט על הלשכות הללו והסופרים הנזכרים בספר ירמיהו אצל T.N.D. Mettinger, Solomonic State Officials, Coniectanea 1971, 5. Biblica O.T. series 5; 1971.

⁵⁴ ראה J. Lewy, Section 70 of the Bihutan Inscription, Hebrew Union College Annual, 25, 1954.

על חומרי כתיבה כאלה מחייבת מומחיות רבה. טיבו של חומר הכתיבה הוא שגרם לכך ששנתמרו. עה לימינו אלפי לוחות בכתב היתדות. ואילו מעשה ידיהם של הסופרים הארמיים, שכתבו על חומר בלתי משתמר – אבדו לגמרי במרוצת הזמן.⁵⁵ לפי האמור, אפשר לקבוע שברוך בן נריה – בדומה לארבעת הסופרים האחרים הנזכרים בספר ירמיהו – קבל השכלה כסופר בשתי הלשונות: עברית וארמית. מן המשא ומתן של שרי חזקיהו מלך יהודה, וביניהם שכנא הסופר, עם רבשקה האשורי, יוצא ששני הצדדים שמעו יהודאית וארמית כאחת. מכאן שסופר באזור סוריה וארץ ישראל חייב היה לדעת גם ארמית, נוסף ללשון ארץ מולדתו. השכלתו ומוצאו ורקעו החברתי יכול היה ברוך: לשרת, בדומה לארבעת עמיתיו הנ"ל; במינהל הצבורי של הממלכה ושל המקדש. אולם ברוך הוא היחיד שאינו משולב בשום תפקיד ממלכתי צבורי, והוא יכול להסתבר כתוצאה של תמורה דתית שחלה בו. מסתבר שהוא זנח את תפקידו הצבורי; הצטרף לחבורה של יראי ה' מסביב לירמיהו והתנדב לכתוב דברי נבואה מפיחוסי ימים סביב קצתו של ה' (ירמיהו 36: 22-23). אולם ייתכן שברוך לא היה צריך לעזוב את תפקידו הצבורי, אלא שברוך בן נריה הסופר, כמו ירמיהו, היה צריך לכתוב גם בארמית. לפיכך, בפרק ל"ב, ו-טו ניתן ספור ביוגרפי דרמטי על הנביא שקנה שדה בענתות בארץ בנימין בימי מצור ירושלים. המספר מתאר את ספר המקנה העשוי שני חלקים גלוי וחתום, בהתאם לטכניקה שהיתה נהוגה בימים ההם בארצות הקדם.⁵⁶ הנביא מוסר את ספרי המקנה לידי ברוך בן נריה הסופר לעיני כל היהודים היושבים בחצר המטרה: "לקוח את הספרים האלה את ספר המקנה הזה ואת החתום ואת ספר הגלוי הזה ונתתם בכלי הרש למען יעמדו ימים רבים".

⁵⁵ A.L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, 1964, 229 ff.

⁵⁶ ראה טעון "ספר מקנה של ירמיהו" במאמרי "צדור הערות על ספרים וספרים בימי המקרא",

בית מקרא מ"ב תשל"ע עמ' 371-370. השוה רודולף באבור לירמיהו, לפרק ל"ב, וראה, H. Reuger, *Journal of Near Eastern Studies* 27 (1968) 136-137.

בדרך כלל היה אדם שומר בביתו את שטרי הקנין שלו.⁵⁷ אבל עתה נתן ירמיהו בתנאים בלתי רגילים ולכן הפקיד את ספר המקנה בידי תלמידו שהוא גם הסופר שלו. יתכן ואפשר להקביל לכך את גליון של וויידנר (Weidner)⁵⁸ שסופר אשורי בשם ריש-אדיד הטמין תעודות קנין השייכות לתשעה אנשים שונים בתוך שלשה כדי חרס שנסגרו באספלט. הסופר גזר תעודות אלה של לקוחותיו לצורך מעשי כלשהו, שאם יקום לאחר מכן, בתקופה מאוחרת, מערער על הקנין, אפשר יהיה לפתוח את כלי החרס⁵⁹ ולהציג את ספרי המקנה, החתומים והגלויים כאחד, בפני השופטים.

אולם מדובר כאן בספור נבואי, ולכן המאלף הוא הצד השונה מן המנהג המקובל. ניתן לשער שבפרק ל"ב משתמר נוסח של קולופון שכתב ברוך והטמיעו יחד עם שטרי המקנה באותו כלי חרס. יתכן שזה משתמע מניחוח הפסוקים ו-טו בפרק ל"ב. בפסוק ו באה פתיחה חדשה: "ויאמר ירמיהו, היה דבר ה' אלי לאמר", ובהמשכו של אותו קטע מסופר על נסיבות קנין השדה; הפתיחה החדשה נראית כמוירתת, כי הרי יש כבר פתיחה בפסוק א. בכל הקטע ו-טו מדבר ירמיהו בנוף ראשון, הקטע מסתיים בפסוק טו בנבואה קצרה: "כי כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל, עוד יקנו בתים וסדות וכרמים בארץ הזאת". נבואה זו היא תמצית קצרה של נבואה מפורטת בתוכן דומה בפס', מג-מד. על יסוד זה אני משער שנשתמר בקטע זה חומר קולופוני, שהתלמיד הנאמן ראה לנכון לכתוב על נסיבות קנין השדה.⁶⁰ ברוך שם את הקולופון⁶¹ יחד עם ספרי הקנין מתוך כוונה, שאלה שיפתחו את כלי החרס כעבור ימים רבים, כאשר תבנה ותירוש ירושלים מחדש, יקראו על תולדות הקנין

57. ראה על ארכיונים משפחתיים יהודיים ביב - אלכסנדיה, בספרו של בצלאל פורטן Archives Rudolph בביאורו לירמיהו מניה שפרק ל"ב איננו חלק מן המקור הביורגרי של ברוך בן נריה, 191, 262f, 250f, 195f, 284f, 278f. from Elephantine 1968, pp 191, 262f, 250f, 195f, 284f, 278f. משתמית לכבלית בתוך כך שחוטמן ברצפת הבית. הארכיונים עברו בירושה מאב לבן, והיוו ארכיונים משפחתיים.

58. E. Weidner: Amts-und Privatarchieve aus mittellassyrischer Zeit, Festschrift V. Christian 1956), 113-117 note 7.

59. ראה דונגא במאמרו של Renger הנ"ל.

60. Rudolf בביאורו לירמיהו מניה שפרק ל"ב איננו חלק מן המקור הביורגרי של ברוך בן נריה, וזה על סמך דברור של הנביא בנוף ראשון, אולם מובנבל הראה במחקרו על עזרא, שיש בחילופים אלה רק קישוט טננון נמרץ. ראה S. Mowinkel, Studien zu dem Buche Ezra - Nehemia (1965) "ER" und "ICH". "Der Wechsel dem zwischen ER" und "ICH". 37-94. מכאן שאפשר בהחלט לשייך את פרק ל"ב בירמיהו לצורך האפיסודות הביורגריות של הנביא, שנכתבו בידי ברוך.

61. ראה אופק רב של קולופונים בספרו של Hunger. הוא עמד על כך שלעתים גרשמו הערות בעלות אופי קולופוני גם על מסמכים (עמ' 1 הערה 3).

הזה ויאמתו בכך אח נבואת ירמיהו. אין שום ספור שכלי החרס נתגלה אי פעם; לכן אני משער שברוך שמר לעצמו העתק של קולופון זה, ונוסף לכך כתב על מגילה את הנוסח המלא של דברי הנביא, שהיה תמה על צו ה' לקטת שדה בנסיבות אלה. ברוך כתב גם את תפילת ירמיהו ותשובת ה', מפסוק טו ואילך. אם נכונה השערה זו על עצם קיום הקולופון, יוצא שגשתמרו בפרק ל"ב שתי נוסחאות של הספור על גאולת השדה בענתות – האחד בנוסח קצר, (הנוסח הקולופוני), ואחד בנוסח מפורט. ואם ככה – הרי שאפשר לעמוד כאן על הטכניקה של ברוך כסופר המעתיק מפי רבו, וכן כביורף-יוצר, המספר ומתאר את ההתרחשות מסביב לירמיהו.

פרק ל"ב – הסיכת מסמך משפטי לתעודה נבואית על-זמנית

פרק ל"ב הוא דוגמא לדרך הפיכתו של חומר ארכיוני לתעודה נבואית-ספרותית. מחבר הספור שלפניו מתאר את מעשה הקנין תוך כדי מתן פרטים אופייניים על דרך הטפול בספר המקנה, אך איננו מעתיק את טף המסמך. כל מסמך משפטי הייב לשאת תאריך. בפרק ל"ב באו שני תאריכים: "שנה עשירית לצדקיהו" יחד עם סינכרוניזם: "היא השנה שמונה עשרה שנה לנבוכדנצר", ונוסף עליהם גם תאור הסיטואציה ההסטורית: "ואז חיל מלך בבל צרים על ירושלים". הווי אומר שמצד אחד הורחב התאריך שבמסמך המקורי, ומהצד השני הושמט ממנו מניין החדש והיום שבו נדאי קיים היה בו. פרק ל"ב הוא אחד משמונה נבואות של ירמיהו נשאות תאריכים לשנת המלכים יהויקים וצדקיהו (כ"ה, א; כ"ו, א; כ"ז, א; כ"ח, א; כ"ט, א) ומנין החדש) ל"ה, א; ל"ו, א; ל"ז, ט; מ"ה, א⁶¹. וכן באו במספר ניכר של נבואות ירמיהו, תאור הסיטואציה או האירוע ההסטורי, למשל "בטרם יכה פרעה את עזה" (מ"ו, א), המסבירים את הרקע לנבואות אלה.

מאלף הדבר שהתאריכים המפורטים למנין השנים מופיעים רק החל בפרק כ"ה, באותו חלק של הספר המכיל את הפרגמנטים הביורגריים המיוחס לברוך. סבורני שהופעת ברוך, שהוא סופר מאומן הרגיל בעבודתו במתן

61. כללתי כאן רק תאריכים שיש יסוד להניח שגרשמו בעת כתיבתה הראשונה של הנבואה או מסמך לכך. לא כללתי כאן את מנין השנים שבפתיחת הספר, כי הפתיחות לספרי הנביאים נתחברו בזמן מאוחר יחסית.

תאריכים למסמכים שונים, היא שהשפיעה על מתן תאריכים לנבואות ירמיהו; חלק ניכר מהם נשתמר בנוסח הקאנוני של הספר. לעומת זאת חלק א' של ספר ירמיהו, שבו לא פעל ברוך, אין בו תאריכים. התאריכים שבפרק ל"ב משתלבים עם ספרות הנבואה שיש לה בכללותה תכונות אחדות של מסמך. תכונה זו מבוססת בין השאר בעצם קיום התאריכים. בספרות הנבואה נשתמרו תאריכים משלשה סוגים: א. מנין מדויק של שנה, חדש ויום; ב. מנין שנים; ג. התייחסות לסיטואציה הסטורית או אירוע חשוב. חושבני שחזונו הנביאים הקלסיים היו תחילה רובם ככולם נושאי תאריכים לפי סוג א'. הנביאים מגיבים על ארועים אקטואליים ודבריהם משולבים בפעילות החברתית של ימיהם. יש והנביאים משתמשים בעשיית מסמכים כדי להעיד על אמינות נבואתם, כגון ישעיהו המעיד עדים על גילין נושא כתב (ח', ב) וכן יחזקאל: "כתוב לך את עצם היום הזה" (כ"ד, ב), וכל זה כדי לאמת את נבואתו: "ובנבואה הגה באה וידעו כי נביא היה בתוכם" (ל"ג, ל).

במרוצת הזמן, כאשר הלכו ונתקדשו ספרי הנביאים ניתנה להם משמעות על-זמנית, ומשום כך נשמטו תאריכים רבים של הנבואות ושרד מהם חלק קטן יחסית. נדמה לי שאפשר לקבוע כללי: ספר שנתקבל כספר נבואות לאומי סמוך לזמן חיבורו, משתמרים בו מספר תאריכים; ואילו ככל שארך הזמן מהכתיבה הראשונה של הנבואה עד התקדשותה, הלכו ונשמטו תאריכים. לפי זה אפשר להניח שספרי יחזקאל, חגי וזכריה נתקבלו כדבר אלהים עוד בימי הנביאים עצמם, ולכן נשתמרו בהם מספר בולט של תאריכים מלאים, שנה, חדש ויום. לעומת זאת עבר זמן של מאות שנים מימי ישעיהו בן אמוץ, מימי עמוס, הרשע ומלכה, מזמן הכתיבה הראשונה של הנבואות עד להתקדשותם בראשית ימי בית שני, ולכן הושמטו בהם התאריכים. ואולי מותר לשער שכמה תאריכים קדומים הפכו בידי תלמידים ותלמידות לתלמידים לתאור של זמן, כגון: "ידיה בימי אחז" (ישעיהו ז', א), "בשנת מות המלך עוזיהו" (ישעיהו י', א), ברור על-כן שההתייחסות לזמנים שלפני הנבואה, כגון: "שנתים לפני הרעש" (עמוס א', א), או "בטרם יכה פרעה את עזה" (ירמיהו מ"ז, א) הם מעשי דור מאוחר של "תלמידים-סופרים".

דוגמא להשמטת התאריך המקורי משמש הספור בישעיהו ח', ב: "ואעידה לי עדים נאמנים". מסתבר שלא היתה זו עדות בעל פה, אלא שהעדים התמו

בשמותיהם על הגליון, כן מסתבר שעדותם של העדים באה לשם אשור המועד. המדויק של פרסום נבואה זו, לאמור: "עדים אנו שבעצם היום הזה כתב הנביא מה שכתב". קיים איפא דמיון בין ישעיהו ליחזקאל וירמיהו בענין השמוש במסמך נשוא תאריך. ¹⁶¹ נראה לי שענין מתן התאריכים משקף את המנהג הכללי של הסופרים בימי ההלכה.

קיימת הבחנה מספרות המורה הקדמון כולה יש לה אופי של מסמך ¹⁶¹, וכי רק הספרות היוונית היא שגשתהרה לגמרי מדמות זו של מסמך. חופשה זו בספרות המורה העתיק לא נחקרה עדין חקירה מבוצה. לא הניעו לדיננו לוחות אורגינליים של יצירה ספרותית אבדית כלשהי. אך אפשר להניח שהמחבר האכדי, אף על פי שנהג להעלים את שמו, מתן תאריך מדויק של זמן הכתוב. הסופרים המעתיקים בבבל נהגו לעולם לציין בקולופונים את התאריכים המדויקים של מועד העתקת הטקסטים השונים, כולל טקסטים ספרותיים. בקולופון שבטקסט ספרותי אורגיני, מתחקה הסופר המעתיק במתן תאריך כללי: "בימי המלך נקמד".

הסופר במורה העתיק איננו מבחין בין מסמך משפטי לבין טקסט ספרותי. אין גם הבחנה ממשית בין תומר ארכיוני לבין טקסטים ספרותיים. הסופרים בימי קדם נהגו לשמור בבתיהם תעודות ארכיוניות יחד עם טקסטים ספרותיים. גם באוספי הספרים של המקדשים ושל המלכים נאספו ומודרו יחד תעודות ארכיוניות עם הבורים ספרותיים, מדעיים, רפואיים וכו'. ¹⁶¹

מדיון משוה זה יצאנו למדים גם לגבי תולדות ספר ירמיהו. ברוך בן נריה מחזיק בידו מגילות נבואות של ירמיהו (ירמיהו ל"ו, לב) יחד עם מסמך משפטי

¹⁶¹ על אופי זה של מסמך (Urkunde) לספרות המורה הקדמון עמד Wendel בספרו Die Griechisch Römische Buchbeschreibung verglichen mit der des Vorderen Orients 1949. הוא מניח שהסופרים המקצועיים העתיקו את שיטות כתיבת טקסטים גם לחבורים ספרותיים: So griff die peinliche Technik der Buchbeschreibung, die von den Rechtsurkunden ihren Ausgang genommen hatte, auf die gesamte Literatur über und liess sogar Vokabulare und ähnliche Hilfsmittel des Schulunterrichts und des Schreiberberufs nicht frei. Die Ausdehnung der im Urkundenwesen entwickelten und bewährten Tafelbehandlung auf die Schriftwerke, die wir literarische nennen, konnte sich leicht und unbewusst vollziehen, weil der alte Orient Urkunde und Tafelsammlung ging von archivalischen Beständen aus und vergrösserte sich unter Umständen durch das Hinzutreten literarischer Stücke. (p. 11—12).

הבחנה זו של Wendel טעונה עדין הרהרה, הגדרה מפורטת, וניתוח תומך. אם ניקח כנקודת מוצא את עובדת התאריכים, יש לציון את המצב העובדתי ששני שלישים של קולופונים עתיקים (למעט אשוריים) נושאים תאריכים. הונגר מצביע על כך שיש במספר ניכר של קולופונים רק תאריך של יום ותודש ולא שנה, וכן יש קולופונים מחוברי תאריכים. הונגר אומר שאין ביכולתו להסביר למה יש תאריכים בחלק מהקולופונים ובחלק חסר (שם עמ' 9).

כל ענין האופי המסמכי של ספרות המורה העתיק לא נחקרה עדין בצורה מסודרת, ולכן יש לראות את הדברים שכתבתי על בעיית התאריכים, (או חוסר תאריכים) בספרות הנבואה, רק כענין ראשוני כלבד. ¹⁶¹ Handbuch der Orientalistik I, Ägyptologie 1952, Ägyptisches Buch und Bibliothekswesen, 220—230.

נושא תאריך בעל אופי ארכיוני משל נביאו (ירמיהו ל"ב). ספר זה נתקדש סמוך לימי חורבן בית ראשון ואולי עוד בימי חייהם של תלמידי ירמיהו, ובראשם ברוך בן נריה הסופר. ולכן נשתמרו בספר זה מספר ניכר של תאריכים למנין השנים. וכנראה הרשטמו כאן במכוון מניין החודש והיום, הואיל ולא הרגישו צורך בכך.

בפרק ל"ב הוסיפו תאריך משווה לנבוכדנצר ותיאור הסיטואציה ההסטורית (כפי שנעשה במספר נבואות אחרות בירמיהו), בגלל המשמעות המיוחדת שנודעה בימים ההם לתיאור זמנה של נבואה זו. רק סמוך לימי החורבן נודע ערך הניכוד-הסטורי כלשהו לסימון משווה של התאריך. יתכן שהיה זה ברוך עצמו שהוסיף בסוף ימיו את הסינכרוניזמים. מכל מקום ניכרים כאן עקבות של מעשי תלמידים-סופרים, שהרבו להגות בימים ההם בחזונות ירמיהו, תוך תשומת לב לתאריכיהם.

נדמה לי שפרק ל"ב בירמיהו, המספר על הפקדת מסמך בידי ברוך בן נריה הסופר, לא על עצמו בלבד יצא ללמד, אלא על כל ספרות הנבואה הנשאת תאריכים, כיצד הפכה ממסמך משפטי נושא תאריך לתעודה נבואית על-זמנית.

פרק מ"ה: הנבואה לברוך בן נריה

הטענה הבלוטת נגד קיום מקור מיוחד של ספר ביוגרפי על ירמיהו שנכתב על ידי ברוך בן נריה מתבססת, בין השאר, על העובדה שלא נזכר אף פעם במפורש שברוך כתב את הקורות והיטורים של ירמיהו. רבנטלוב⁶² אומר שקיימת כאן בכלל רק הסכמה שבשתיקה, שברוך הוא המחבר, אלא שהסכמה זו אין לה, לדעתו, על מה להשען. ולכן אומרים רבנטלוב וריטשל⁶³ שיש בביוגרפיות הללו ספרות דתית שנכתבה לצרכי מתן עידוד רוחני (Erbaulich-keitsliteratur) בעבור בתי הכנסת שבגולה. May⁶⁴ אף מרחיק לכת בהגיתו שאין אף שמץ של הוכחה שחלק כלשהו של ספר ירמיהו נכתב על ידי ברוך עצמו. ולדעתו נתחברו הסיפורים הביוגרפיים דורות אחדים לאחר מכן.

62. ראה Reventlow: Tempelrede שם, 322.

63. ראה Rietzschel; Urrolle שם.

64. ראה H.G. May, Towards an Objective Approach to the Book of Jeremiah, The Biographer, J.B.L. 1942, 139ff. "There is not slightest evidence that any part of this book was ever written by Baruch. Baruch was Jeremia's amanuensis but not his biographer. p. 129.

ה"הסכמה שבשתיקה" הקיימת בכל הדורות על ברוך כביוגרף של ירמיהו מבוססת על עצם מציאותו של ברוך בן נריה הסופר בקרבת הנביא. אולם נמצאו חוקרים הרוצים למצוא עדות מפורשת לכך בכותרתה של הנבואה לברוך עצמו בפרק מ"ה:

"הדבר אשר דבר ירמיהו הנביא אל ברוך בן נריה בכתבו את הדברים האלה על ספר מפי ירמיהו בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה לאמר כה אמר ה' אלהי ישראל עליך ברוך".⁶⁵

ריטשל, שעסק במפורט בפרק זה, תמה על הסעון והמבנה הרחב של כותרת זו שאין דוגמתה בכל ספר ירמיהו.⁶⁶

נראה לי שהכותרת המיוחדת הזאת נוסחה במכוון לצורך נבואה זו, כי הרג לפניה מקרה יחידי של נבואה ישירה לתלמידו של נביא מחטיבת הנביאים האחרונים.

עם זאת צודק ריטשל בדהותו את ההנחות של החוקרים⁶⁶ כאילו יש בכותרת זו "חתימת יד עצמית" או לגיטימציה לברוך לכתוב את הביוגרפיה. העין בלשון הכתוב "את הדברים האלה" וכן תאריכה של נבואה בשנה "הרביעית ליהויקים" מראים שהכוונה כאן למגילה הנוכרת בפרק ל"ו ולא לסיפורים הביוגרפיים. גם הלשון "בכתבו מפי ירמיהו" איננו יכול להיות מכוון לסיפורים הביוגרפיים, כי הללו בודאי לא נכתבו על פי הכתבה.

מכל זה יוצא שאין בספר ירמיהו הוכחה מפורשת שברוך הוא המחבר של הביוגרפיה. עם זאת מוכרחים אנו להניח שהסיפורים נכתבו על ידי עד-ראיה. אי אפשר בשום פנים לקבל את הדעה שוהי ספרות אפולוגטית מאוחרת. אפשר לקבוע על פי מספר רב של אגלוגיות, שסיפורים על חיי איש-רוח מופלא, המועלים על הכתב אחרי מות הגבור, מקבלים בצורה זו או אחרת אופי לגדרי של סיפורי נפלאות. ולכן הארועים בירמיהו, המסופרים בסען מציאותי-ריאלי, תוך הוכרת שמות אנשים רבים המעורבים בענין, יכלו להכתב, אם על ידי ברוך, או על ידי מעריך אחר של ירמיהו, שנמצא

⁶⁵ וראו אמר die mit vollen Bedacht auf Baruch zu tun haben, die mit vollen Bedacht auf Baruch zu tun haben, die mit vollen Bedacht auf Baruch zu tun haben. (p. 103).
dieses eine Orakel hin formuliert worden ist. (p. 103).
Kremers: "...das Baruch mit seinem Namen als Schriftsteller bezeichnet wird, ist ein Zeichen dafür, dass Baruch die Legitimation zur Abfassung seines Berichtes über die Leiden Jeremias aufweisen will" (Der Leidende prophet p. 100).

⁶⁶ ראה בבניאריוס לירמיהו לפרק מ"ה של: Duhm, Volz, Weiser, Rudolph. ראה גם ריטשל, שם, עמ' 103.

בקרב מקום לירמיהו או לברוך כאחד: וכדי לא להתדרדר למשחק-מלים, מוטב שייחס את הייחור הביורפי לאיש הידוע בשמו הנשוא בתואר סופר, והוא ברוך.

וגשאלת השאלה – למה בכל זאת מצטנע ברוך הצטנעות יתירה, ואינו מזכיר שום דבר אישי ואף אינו אומר במפורש: "אני ברוך בן גריה ראינו וכתבתי כל זה"? על זה נוכל להשיב שהיה זה לפי טעם הדורות ההם בכלל האזור התרבותי של ארץ ישראל; בכל ואשור, שהמחבר היצר נשאר אנונימי ואינו מזכיר את שמו על הייחור.

כל היצירה הספרותית של מחברים חכמים ומשוררים, במזרח הקדמון היתה, בראשיתה, אנונימית. במצרים העתיקה לא זוכרו שמות המחברים של הטקסטים הפירמידיים. לאחר מכן ניצר גינור קטובן בין התרבות האכדית לבין תרבות מצרים. אצל המצרים התפתחה השאיפה של כל מחבר לקרוא את שמו על יצירתו. לעומת זאת שולט בעולם התרבות האכדי (למשל התרבות החייתית) מנהג של אנונימיות.⁶⁷ סופר חכם בבלי לעולם אינו מזכיר את שמו על ספרו, רק מקרים בודדים יוצאים מן הכלל ידועים לחוקרי הספרות אכדית, ואף אלה אינם אלא מאשרים את הכלל. ממש מפתיע הבר כשקראים טקסטים ספרותיים אכדיים שיש בהם מאות שמות של סופרים מעתיקים בלא למצוא שמו של מחבר. מלכים ושלטים יש להם ביוגרפיה ומנומנטים נושאי שמות, וכן בזכרים בשמותיהם מלכים ומרשלים המכרזים וכותבים ספרי חוקים, ולעומת זאת, האיש היצר בכל תחומי היצירה הספרותית, נמצע במכוון מלהזכיר את שמו בכתב.

בתרבות יוון נהוגה היתה בתחילה אנונימיות. כך למשל אין חתימת שם על שירת הומרוס. אולם במאה השישית ובמיוחד במאה החמישית ואילך נפרץ מנהג זה.⁶⁸ וסופרי יוון התחילו לקרוא את שמם על יצירותיהם.

נפוצה דעה בין החוקרים שהנביאים וחלק ממחברי ספרות החכמה הם ידועי שם, ושונים בכך מהספרות הכבלית האנונימית.⁶⁹ לי נראה שהנהגה בספרות המקרא דומה בעיקרה בתחום זה לנהג האנונימיות בבבל. משה המחוקק וה"נביאים הראשונים", שהיו מנהיגים – מושלטים, יש להם ביוגרפיה. לעומת זאת ספרי הנביאים האחרונים וספרות החכמה והתהילות היו במקורם אנונימיים.

67. ראה דיונים בבעיות האנונימיות Lambert, Ancestors שם. הוא אומר Most of the Traditional literature of the Babylonians and Assyrians is necessarily anonymous and it would be as pointless to ask "Who wrote the Gilgames Epic?"

68. ראה גם W.W. Hallo — J.J.A. Van Dijk, The Exaltation of Inana 1968. p. 16—17. שירת הומרוס נכתבה בעולם שם המחבר, וכל היצירות הביורגרפיות על הומרוס מבוססות רק על מסורות בעל פה שרובן רופפות הן. והנה גם ביוון זלה תמורה דומה לזו שב ישראל והחל לקרוא בשם המחבר.

69. ראה למשל בתחילת מאמרו הנ"ל של Hallo הנזכר לעיל בהערה 18.

האשרורולוג למברט (Lambert) קבע ששמות המחברים בתרבות האכדית נשמרו בידי חכמי בבל כמסורת שבעל פה. הוא גם אסף קטעים של קטלוג מעגין מחוק הספריה של אשורבניפל, שבו נזכרים שמות המחברים של היצירות השונות.⁷⁰ קטלוג זה כולל שמות אנדיים ושמות מציאותיים-הספוריים כאחד. לדעתו של למברט מייצג קטלוג זה את המסקנות שהגיעו אליהן חכמי בבל כאשר חקרו את המסורות ככל מה על שמות המחברים השונים, אם גם נאספו השמות בקטלוג נפרד. הרי המשיך להתייחס עד ימיה האחרונים של התרבות הבבלית המנות, שהספר (או היצירה עצמה) הוא תמיד אנונימי. "אני מניח שגם בישראל החלכו מסדרות כאלה, מחילה בעל פה בלבד. ייתכן שלאחר מכן אף נאספו מסורות כאלה בקטלוגים"⁷¹ דוגמת אלה שבבבל. אולם רק בסוף התהליך, במאה החמישית והרביעית, ניתנו בידי העורכים האחרונים של כתבי הקודש הכותרות המופיעות בראשי הספרים שבידנו. "אציין כאן שהאנונימיות נסקה בישראל בצורה בולטת רק החל בכ"ס-ס"ד"⁷² ודוּשְׁבָנִי שפעלה כאן השפעת המפגש עם התרבות ההלניסטית, הפרושים, שהיה להם ענין לחוק את מעמדה של התורה שבעל פה. הם שהחלו להקפיד, על מסורת דבר, בשם אמרו א"ז. אולם בספרות החיצונית, וביחוד בספרות של התנועה האמפיריקיסטית, נמשכה האנונימיות.

נראה לי שמנהג האנונימיות הוא שגור לכך שלא נזכר שמו של ישיעו השני⁷³. אינני מקבל את ההסבר של לואיס מינקלשטיין⁷⁴ שעלום-סם זה בא מטעמים של אמונה שבצח הנפש" עדיף מ"צח השם".

גם עיון ראשון ו'בעית' עלום-השם יש בו כדי להסביר את הטעם לכך שברוך בן נריה לא יכול היה, בהתאם למנהג המקובל בתרבות של הימים ההם, להזכיר את שמו. בניגוד למנהג שהיה קיים בבבל, מקום שם ידועים לנו על פי הקולופונים מאות שמות של סופרים מעתיקים⁷⁵, הרי לא נשתמרו במקרא שמות המעתיקים. יש אצל ברוך בן נריה היוצא מן הכלל, תופעה המאשרת את הכלל. ברוך, אף על פי שמיילא בסיפור בפרק ל"ו את תפקיד הגבור הראשי, הריחו מצטנע לגמרי, ואם שמו נזכר – הרי זה רק בקשר לחיי ירמיהו.

70. ראה קטלוג של Lambert הנזכר לעיל בהערה 37.

71. ייתכן שהברייתא בבא-בבא י"ד, על סדרן של ספרי הנביאים מבוססת על קטלוג מעין זה, והדבר צריך עיון.

72. בספר בן סירא מוצאים אנו עדות ראשונה בספרות ישראל על קריאת שמו של המחבר, ומתן שם לספר בראשו ובסופו. אמנם בספר בן סירא שבידינו נשתמר שם הספר "מושל אופנים" רק בסופו של הספר, ראה מהדורת מ.צ. סגל עמ' 11. על דרכי קריאת שמות הספרים ראה במאמרי, בבית מקרא מ"ה, תשל"א.

73. עדות אומינית על התנגדות לאנונימיות נמצאת במסכת היריות י"ג, ב י"ד, א, שם מביא רב יהודה הנשיא דבר הלכה בשם "אחרים" אומרים, ועל זה אמר לו ר' שמעון בנו: ימי הם הללו שממיהם אנו שוחים, ושמותיהם אין אנו מזכירים.

74. ראה נחמיה רבן, "ישיעו השני, נבואתו, אישיותו ושמו" תשל"א. רבן מתאמץ לנאול את הנביא הנעלם מאלמוניותו.

75. ראה Finkelstein, 'New Lights from the Prophets' עמ' 136. ראה גם מחקריו של מינקלשטיין – הפרושים ואנשי כנסת הגדולה עמ' 64. ראה גם מחקריו של Hunger, Kolophon שם.

חלקו של ברוך בן נריה בספר ירמיהו

לפי האמור, ברור לנו, שיש לברוך בן נריה חלק נכבד בספר זה, אך אין בידינו להגדירו הגדרה מוחלטת. נראה שהפרקים הביוגרפיים כ"ו-מ"ה (ואולי גם י"ח-כ') נכתבו רובם ככולם בידי ברוך. סברה היא שידו של ברוך פעלה במתן הצורה הספרותית לדברי הנביא ושנשמטרו בהרצאות בסען של פרוחה. ייתכן שצדק אותו חוקר⁷⁵. הקובע שגם הספור על ההקדשה בפרק א' נכתב על ידי ברוך. דברי ירמיהו נבלעו בצורה מושלמת על ידי ברוך עד שאין אפשרות להבחין בין מה שכתב ירמיהו עצמו לבין מה שכתב וערך ברוך מדברי נביאו.

בקולופונים בבליים נזכר פעמים רבות שהסופר מכין קטע או תמצית של החיבור⁷⁶ ואין זה מן הנמנע שכך נהג ברוך ותלמידים-סופרים של נביאים. נזכרת קינה שכתב ירמיהו על יאשיהו "ויקונן ירמיהו על יאשיהו ויאמרו כל השירים והשורות בקינותיהם על יאשיהו עד היום ותתעם לחק על ישראל והגם כתובים על הקינות" (דברי הימים ב' ל"ה, כה). מתוך סיפור זה משתמע שהיה מתהלך פעם חבור של ירמיהו, שהמקנים והמקוננות השתמשו בו. יש להניח שחיבור זה אבד במרוצת הזמן. חז"ל הניחו שהמכותן לפרק ד' של איכה. יש חוקרים הרואים עקבות של קינה זו בירמיהו כ"ב, י או ירמיהו ל', יח-כא. אך אין כאן אלא הסבר דחוק.

כיצד להסביר אבדן דברי ירמיהו אלה? אני מעלה השערה ששיר הקינה של ירמיהו על יאשיהו, הועתק בידי ברוך או תלמידים סופרים אחרים והיה לו קיום עצמאי בתקופה ממושכת (כל זמן שהמנהג לקונן על יאשיהו היה קיים). בינתיים נתקדש ספר ירמיהו מבלי שיכלול את שיר הקינה, ולכן כשפסק מנהג הקינה על יאשיהו, הלך במרוצת הזמן לאיבוד גם שיר זה.

החוקרים הלוקים בדעותיהם אם הנביא נשא את משאו לעם בסען של שירה או בהרצאה בסען של פרוזה. אני נוטה לדעה האחרונה; נראה לי שהנביא ירמיהו הוא שניסח חלק מדבריו בקצב של שירה וזה ששמש יסוד למגילה

75. F. Augustin, Baruch und das Buch Jeremia, ZAW 67 (1955), 50-56. ראה 56-50.

76. ראה בערך: Nasahu אצל Hunger: Kolophone 169. בקולופונים אלה מפורט שהסופר התחיל קטע או תמצית של טקסט כלשהו, אם לצורך שמושי דחוף או לצרכי קריאה. ראה בפנין זה אצל Hallo: On Cuneiform Literature, 22-23. סבורני שמחקר משהו מפורט על נוהגים אלה, עשוי לזרוע אור, על דרך מסירתה של ספרות הנבואה.

הראשונה שהכתיבה לברוך בן-גרית, כמסופר בפרק ל"ו, ואילו דברי הנביא שנשארו בפרוזה, ייתכן שחלק מהם נוסחו על-ידי ברוך. שיתוף הפעולה שבין נביא לתלמיד-סופר הוא שהביא לכך שאין הבדל של סעון בין אחד לשני, ולכן צודקים החוקרים שהדגישו את העובדה, כי מבחינת סעון דומה החומר מסוג C לסוג B לפי החלוקה הידועה של מובינקל.⁷⁷ יש בענין זה כמה וכמה נעלמים כי לא באנו בסדר המעבדה הרוחנית של הנביא והתלמיד. כל מה שאמרנו בחלוקת החומר שבין הנביא והתלמיד אינו אלא השערה בלבד.

בחיפושנו אחר עדות היסטורית לקביעת חלקו של ברוך בן גרית בספר ירמיהו נכלל להסתייע סיוע כלשהו בעדויות מעצמות מחוץ לירמיהו הרוממות על כך שהתהלכו בזמן מסוים בגלות בבל ובימי בית שני, שני "ספרי ירמיהו" או שני ילקוטים של מגילות מספר ירמיהו. להלן עדויות על כך מספר דניאל, מה "ספרי" (מדרש ההלכה לספר דברים) מתרגום השבעים ומכתבי יוסף בן מתתיהו.

בדניאל ט' ב נאמר: "אני דניאל כינתי" בספרים מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיה הנביא למלאות לחרבות ירושלם שבעים שנה". הכתוב נוקט לשון רבים – "ספרים". לפי הידיעות שבידנו על הטכניקה שהיתה נהוגה אצל אספני ספרים בכבל, נוכל לדמין לעצמנו שיש לו, לדניאל, אוסף של מגילות ספרים ובהתאם למקובל בכבל, מקום שם לא היה נהוג לקרוא שם לספר, היו המגילות הללו של ירמיהו מונחות באצטבא שעליה היה כתוב באטיקטה:⁷⁸ דברי ירמיהו. מכל מקום, הלשון "ספרים" מעידה שלפחות נמצאו ברשותו של החוזה שתי מגילות ספרים.⁷⁹ זה תואם לעובדה שנוכר פעמיים בספר ירמיהו מספר זה של שבעים שנה, בפרק כ"ה ובפרק כ"ט.⁸⁰ פרק כ"ה בירמיהו שייך,

77. "מבין" משמעותו סופר מתקדם, בנגוד לתלמיד מתחיל. זה יוצא מן הכתוב בדברי האימים א', כ"ה: ה' "כקטון כגדול מבין עם תלמידי". הכנוי "מבין" לסופר מצוי בכבל. ראה Gadd תנ"ל, עמ' 13.

78. ראה על מנהג סופרים קדום זה לשים אטיקטות אצל C. Wendel. הצרחה 261.

79. סבורני שלפי שטותו של הכתוב "בינומי" בספרים", מוסף הכינוי "בספרים" למגילת ספרים של ירמיהו, וזה בנגוד לפרושו של 2, Zur Einleitung in der heiligen Schrift 1894, L. Blau, המבאר "ספרים" (בדניאל ט') ככינוי למתבי הקודש.

80. ראה מאמרי "עת קץ" בבית מקרא י"ג, תשכ"ב, עמ' 81-87.

[32]

החמישי בבריהו"ט

לפי המסקנה הרווחת של החוקרים, למגילה המקורית. היינו לחלק הראשון של ספר ירמיהו; פרק כ"ט שייך לספר ברוך. דניאל קרא איפוא 'בספרים, היינו לפחות שני ספרים של ירמיהו המזכירים ענין זה של שבעים שנה. ואם אין מכאן ראיה חותכת על קיום שני ספרי ירמיהו; הרי שיש לפחות רמז בכך. עדות ברורה יותר נמצאת בספרי לדברים, א' מקום שם מזכיר בעל הספר: "והלא ב' ספרים כתב ירמיהו".

⁸¹ ככל הידוע לי עמד על מקור זה אדרסהיים Edersheim 180 ערך במאה הקודמת. החוקר Thackeray ששאל את ישראל אברהמס, מרצה לספרות רבנית בקמברידג' ואברהמס אמר לו, שהכוונה לנאמר בגמרא בנא בתרא ששלשה ספרים כתב ירמיהו: את ספרו, ספר מלכים ומגילת איכה. אברהמס טעה כאן כי בספרי מדובר על ספר ירמיהו. ולא על ספרי מלכים ואיכה. בעקבות טעות זו של אברהמס לא נעשה שימוש במחקר ספר ירמיהו בשבעים השנים האחרונות במקור חשוב של הספרי, עד שזה מקריב והפנתה מחדש תשומת לב למקור הנ"ל ולמקור נוסף באותו מדרש על ידי הרב אליעזר אריה (לואיס) מינקלשטיין, ראש בית המדרש לרבנים הקונסרבטיבי בניו-יורק בספרו *New Light from the Prophets* שיצא לאור בשנת תשכ"ט.

פינקלשטיין מספר בהתחלכו בחזונו ירושלים עלה בדעתו הרעיון שיש במדרשי הלכה ובמסורות התורה שבעל פה מקורות קדומים של דברים שנאמרו בבתי-מדרש של נביאים מלפני התורבן ומימי גלות בבל. טוב שהיתה זו תגלית חדשה לפינקלשטיין מבלי שהיה משועבר ל"סלל הירושמי" של המחקר המודרני על ספר ירמיהו.

והרי המקור בספרי ל"חזאת הברכה" בדברים ל"ד:

"לפי שאמר להם משה לישראל דברים קשים תחילה... חזר ואמר להם דברי נחומים "חזאת הברכה אשר ברוך משה", ומכאן למדו כל הנביאים שהיו אומרים להם לישראל דברים קשים תחילה וחזורים ואומרים להם דברי נחמות".

(בעל המדרש מביא דוגמאות לכך מהושע, יואל, עמוס ומיכה). ואלה דבריו על ירמיהו:

וכן ירמיה אמר: "והשכתי מערי יהודה ומחזונו ירושלים קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה כי לחרבה תהיה הארץ" (ו', לד). חזר ואמר להם דברי נחומים: "או תשמח בתולה במחול ובחברים וחקנים יחדו" (ל"א, יב).

80. ראה E. Edersheim, *Dic. of Christian Biography*, 3, 454 דבריו של אדרסהיים ידועים לי על פי מאמרו של טקיי הנזכר בהערת הבאה.
81. H.S.J. Thackeray, *The Greek Translation of Jeremiaiah*, *Journal Theological Studies* 4, 1903, 245 ff.
82. ראה "ספרי על ספר דברים" מהדורת הארואויסק-מינקלשטיין. ח"ש מהדורה שניה תשכ"ט, פסקא ש"ב, עמ' 391-2.

ואמנם במהדורת הספרי שבידינו מבקש הדרשן, דברי נחומים בסוף ספר ירמיהו: "ואמרת ככה תשקע בבל ולא תקום מפני הרעה אשר אנכי מביא עליה ועפוי עד הנה דברי ירמיהו" (ג"א, סד): אלא שוהיה הוספה מאוחרת שהוכנסה לאחר מכן בהשפעת דברי רבי יוחנן בירושלמי ברכות ה', א (ח', ב). בהסתמך על העובדה שבעל ספרי רואה את סוף הספר, בפרק ל"א, מסיק פניקלשטיין שהוא היה חי בראשית גלות בבל כאשר רק הספר הראשון, היא המילה הראשונה מדברי ירמיהו היתה קיימת, ורק לאחר מכן נחוסף הספר השני – דברי ברוך על ירמיהו.

ראוי כאן להזכיר עובדה מענינת שעמדו עליה החוקרים הידועים לוי גינצברג ושואל ליברמן⁸³, שבעל הספר מוזכר רק בנביאים מלפני החורבן ולכן חל הביטוי "כל הנביאים" רק על נביאים אלה. חלף דברי ירמיהו וספרים אחרים אולם מאלף ביותר פרט טופס בדיון זה. בעל המדרש קובע שהלשונות "אלה הדברים אשר דבר משה" או "דברי עמוס" הם לשונות של תוכחה. וזו לשונות: "כינצא בו אתה אומר: ואלה הדברים אשר דבר ירמיהו" על ישראל ויהודה, וכי לא נתבא ירמיהו אלא אלן בלבד, והלא ב' ספרים כתב ירמיהו שנאמר "עד הנה דברי ירמיהו" (ג"א, סד). ומה תלמוד לומר "ואלה הדברים", אלא מלמד שהיו דברי תוכחות "ספרא א" (א"א). פניקלשטיין מסיק שבעל מדרש זה חי בתקופת גלות בבל, בזמן שהיו מתהלכים כבר שני ספרי ירמיהו, אולם עדיין לא קיימת היתה התחלתה שלע בראשית הספר "דברי ירמיהו", ולכן לקח לו בעל המדרש לשון "ואלה הדברים" מפרק ל"א.

מכל מקום דברי המדרש "והלא ב' ספרים כתב ירמיהו" הם עדות חיצונית חשובה על דרכי התהוות ספר ירמיהו שבידינו. Thackeray⁸⁵ מצא על פי הבדלי טעון בולטים בדרך תרגום השבעים שפעלו בספר זה שני מתרגמים, האחד עד פרק כ"ח, והשני מפרק כ"ט ואילך. הוא מביא לכך דוגמאות משכונות. למשל הביטוי "כה אמר ה'", מתורגם החל בפרק ב' ועד פרק כ"ח כששים פעם בצורה: τάδε λέγει κύριος ואילו

83. L. Ginzberg, Commentary on the Yerushalmi IV p. 58, edited D. Weiss pp 14 ff. ראה שאל ליברמן, "תוספתא כפשוטה", ברכות עמ' 41 ואילך.

84. פניקלשטיין עמ' לב לחבול גוסס מעניין של בעל הספרי בפרק ל"ד "אשר דבר ירמיהו", לעומת גוסס המסורה "אשר דבר ה' אל ישראל ואל יהודה". קיים מה הבדל גוסס מעניין בין המסורה לבין הספרי.

85. ראה Thackeray, שם, עמ' 247.

מפרק כ"ט ואילך מתורגם ביטוי זה בצורה: οὕτως εἶπεν κύριος כלומר אם ביטוי אחד מתורגם באופן שיטתי בשתי דרכים שונות, סימן שאין זו יד של מתרגם אחד. המסקנה שלו היא שהיו או שני ספרי ירמיהו, וכל אחד מהם תורגם על ידי מחבר אחר. ותיקרי משער ששני ספרים אלה הם: המגילה הראשונה, שעיקרה חזונו ירמיהו, עד פרק כ"ח, והספר השני הוא החלק הביוגרפי שכתב ברוך בן נריה.

מדברי יוסף בן מתתיהו על ספר ירמיהו

יוסף בן מתתיהו ב"קדמוניות", מספר על ירמיהו שנבא על חורבן ירושלים ומפלת בבל. ובהמשך הוא מספר שיחזקאל כתב (שאפשר לתרגמו כ"ראשון" או לפני ירמיהו) שני ספרים על עניינים אלה של חורבן ירושלים ומפלת בבל (περὶ τούτων δύο βιβλίου γραφὰς κατέλιπεν). חוקרי ירמיהו מדורות ראשונים, וביניהם אייכהורן⁸⁶, מניחים שיש כאן טעות של חילופי שמות יחזקאל וירמיהו, והכוונה לשני ספרים שכתב ירמיהו; עדות זו הבטיח על שינוי או תיקון גרסה אין לה משקל הרבה, אלא שיש עם הערך המצטבר של העדויות הקודמות: בירמיהו פרק ל"ו על קיום מגילה ראשונה קדומה של ירמיהו; העדות מלשון "ספרים" בדניאל; העדות מלשון הספרי על שני ספרים שכתב ירמיהו; עם הרמזים בדרך תרגום של השבעים- כל זה מעיד שירמיהו שבידו הורכב משני ספרים.

לאור העדויות המצטברות האמורות נראה לי, שיש לראות את עיקר ספר ירמיהו שבידו כתבור מורכב משתי מגילות ספרים קדומות בלבד, כשאחת מהן ספרו של ברוך בן נריה על ירמיהו. שני ספרים אלה נחתמו ונכרכו יחדיו לאחר מכן בידי עורך, שהוסיף את הפרק ההיסטורי ג"ב, המקביל לסיפור החורבן שבספר מלכים.

לפי זה אין סיוע מבוזק לדעת קבוצת החוקרים, שנשטמר בתוך ספר ירמיהו שבידו גם מקור משל האסכולה הבתר-דטרונמיסטית, היינו מקור C.

86. G. Eichhorn, Einleitung in das AT (1803), מובא על ידי טקרי, סמ.

אימתי נתקדש ספר ירמיהו?

ועתה ננסה לעיין בשאלה כיצד נשתמרה ספרות ירמיהו? השאלה נוגעת לכל ספרי המקרא, אולם היא מעניינת בייחוד כאשר מתבוננים בכוחות ששמרו וקדשו את חזונו הנביאים האחרונים. בתחום זה בולטת במיוחד דרך התקדשות ספרו של ירמיהו, הנרדף שבקרב הנביאים. התשובה היא: ברוך ותבורה של תלמידי ירמיהו, שהאמינו שירמיהו משמיע דברי אלהים אמת; הם ששמרו על מגילות ספרות ירמיהו. תלמידים ותלמידי תלמידים אלה, שנמצאו בגלות בבל, הם שהשפיעו שיתקבלו דברי ירמיהו בחזקת דבר אלהים קדוש לכלל האומה. בודאי שיש להבין את המושג "נתקדש" או המושגים הדומים, שהמסורת משתמשת בהם; כההליך ממושך, כשטרמים שונים פועלים יחד ומשפיעים על התקדשותו של ספר מסוים. אמות המידה להתקדשות ספר הן תוכנו של הספר והמסורות השונות שהיו מתהלכות בדבר ערכו של הספר; כל זה קבע איזה חלק מהמורשה הספרותית הרוחנית של ישראל יתקדש וישתמר ואיזה יגנו. הקדמונים ראו את דברי הנביאים כעומדים למבחן של צרכי הדורות, ובלשונם "יבואה שהוצרכה לדורות נכתבה, ושלא הוצרכה לדורות לא נכתבה". חוקר מודרני בירקלנד⁸⁷ תיאר את ההליך על פי מושג ביולוגי *the survival of the fittest*.

מענייניו כאן לעמוד ככל האפשר על זמן התקדשותו של ספר ירמיהו.⁸⁸ יש להבחין בין התקדשות ספר מסויים לבין התקדשות נוסחתו. אנו עומדים כאן במגילות ירמיהו בפני תופעה שהספרות נתקדשה בתקופה קדומה – יחסית – וזה שהשפיע, לדעתו, שילקוטים משל ירמיהו – המסודרים בצורות שונות – התהלכו באומה בימי בית שני ונצרו הבדלים בסדר הפרקים בין נוסח

⁸⁷ ראה מ.צ. סגל מברא למקרא, חלק ב' (1967) עמ' 28 ואילך. סגל אומר: "האמת היא שקדושת ספרי המקרא (לפחות קדושת ספרי הנביאים והכתובים) לא הושלה על האומה מלמעלה בניירה של בית דין, או של איזה מוסד לאומי אחר, אלא הקדושה היתה הסכמה כללית של האומה עצמה, שנחתמה במשך הדורות שספרים אלה הם נעלים ונבדלים מספרים אחרים שהיו נמצאים בימים ההם".

⁸⁸ ראה בירקנלנד, שם, עמ' 18 השווה Gunneweg, שם, עמ' 9-10.

⁸⁹ מ.צ. סגל אומר שחתימת ספר ירמיהו והתקדשות נוסחתו היתה מאוחרת. שם ע' 388. נראה לי שיש להבחין בין התקדשות הספר לבין התקדשות הנוסחא שבו. העובדה שהיתה היסטוריה דרמטית יחסית לילקוטים השונים של דברי ירמיהו, מעידה על כך שנתקדש בתקופה קדומה יחסית.

המסורה לבין נוסח תרגום השבעים. כל זה משתלב עם המסקנה שהסקנו שירמיהו זכה לרהבליטציה מהירה יחסית, ושעוד בימי דור ראשון של הגולים חדרה האמנה שירמיהו הענתותי הנרדף היה נביא אמת. סבורני שאפשר ליחס להשפעת התלמידים ותלמידי התלמידים של ירמיהו, היינו, לברוך-הסופר ולבני חבורתו, את העובדה שירמיהו נתקדש ראשון מכל ספרי הנביאים האחרונים.

ידועות לי שלש עדויות קדומות, בלתי תלויות זו בזו, שספר ירמיהו נתקדש לפני ספרי ישעיהו. המקור העקרי הוא הברייתא בבבא בתרא י"ד, ע"ב: "תעו רבנן: סדרן של נביאים – יהושע ושופטים, שמואל ומלכים, וירמיהו ויחזקאל, ישעיהו ושנים עשר". בתקופה מאוחרת תמחים היו על סדר זה והסבירו אותו הסבר פדגוגי-דרשני:

מכדי ישעיה קדים מירמיה ויחזקאל ליקדמיה לישעיה ברישא? כיון דהמלכים סיפיה חורבנא וירמיה כוליה חורבנא ויחזקאל רישיה חורבנא וסיפיה נחמתא וישעיה כוליה נחמתא, סמכינן חורבנא לחורבנא ונחמתא לנחמתא.

אמנם לפי פשוטו של ענין יש גם בישעיהו תוכחה ולעומתו יש בירמיהו דברי נחמה, אולם ניתן להסיק מברייתא זו על העובדה שספר ירמיהו, כהמשכו ההיסטורי של ס' מלכים, היה הראשון בקודקס של נביאים אחרונים.

ב. האונגליסט מתתיהו (ט"ז, יד) מזכיר בלשון סתמית "ירמיהו והנביאים". מתוך בטויה אפשר ללמוד שבימי בית שני נהגו לשים את ספר ירמיהו כראשון לקודקס של נביאים⁹⁰.

ג. במדרש ההלכה ספרי לדברים, שהזכרנו לעיל, בקשר לברכת משה אומר הספרי: "ואמנו (– משה) למדו כל נביאים שהיו אומרים להם לישראל דברים קשים תחילה וחוזרים ואומרים להם דברי נחמות".

פינאקלשטיין תמה על כך שבעל הספרי מביא דוגמאות רק מהושע, יואל, עמוס, מיכה וירמיהו, ולכן הוא מסיק שדרשה זו נאמרה בראשית ימי גלות בבל

90. ראה Bright במבוא לביאורו לירמיהו.
91. סברה היא שסופרים וספרנים בימי קדם היו נוהגים לכרוך בקודקס אחד ספרים דומים זה לזה, ולקרא לכולם לפי שם המגילה הראשונה שבתוך הכרך. כך למשל בקראים ספרי תרי עשר – הושע והשנים-עשר, ראה אהרון בן-אשר, דקדוקי השעמים. על נוהג זה כעולם התרבות היווני מעיד גם Wendel.

על ידו אחד הגולים שגלה עם יהויכין מלך יהודה, עוד לפני שנתקדש ספר ישעיהו⁹², וראוי להניח כי ספר זה נכתב על ידי בן נדביה הסופר. שנתן פינולשטיין⁹³ ובין שלא נקבלו, מכל מקום שרירה וקיימת העובדה שבתקופה קדומה יחסית לא היה עדיין ספר ישעיהו נפוץ במידה דומה לירמיהו ויתר נביאי בית ראשון. כבר העליתי את הרעיון שספרות ישעיהו היה לה תקופה ארוכה יחסית, מעמד של "מגילות סתרים" למחצה, והשתמרה כארכיון פרטי מקודש של בני חבורה, ולא הובאה לידיעת הכלל⁹⁴.

מוחה להניח, לאור שלש העדויות הנ"ל, שהן בלתי תלויות זו בזו, שבתקופה קדומה יחסית, נתקבל ספר ירמיהו כספר נבואות לאומי והושם בראש ספרי הנביאים האחרונים. על השפעתן הגדולה של נבואות ירמיהו מעידה גם ההתעסקות הרבה בימי שיבת ציון בשאלת מגן שבעים שנה שבחזון ירמיהו. ואם אמנם נכון הדבר שירמיהו נתקדש ראשון לספרי הנביאים האחרונים, הרי כאן לפנינו עובדה מופלאה בתולדות מסירת כתבי הקודש, שהנביא הנרדף ביותר היה ראשון שנתקבל כספר נבואות כללי-לאומי. ויש להניח כי ספר ירמיהו נכתב על ידי בן נדביה הסופר.

דבר הפתיחה והכותרות בקולופונים בספר ירמיהו והקולופון מציינ את ההערות שהעירו סופרים מעתיקים בשולי הטכסט שהותק על ידם. ההערות כוללות ידיעות על מקורו של הטכסט והאיש שיש להם שייכות לטכסט זה. הקולופון מילא בימי קדם תפקיד דומה לזה של האינפורמציה הניתנת בשער הספר בימינו. בקולופונים משתקפים "חיי הספר" ודרך הנחלתו באמצעות "דורות" של מעתיקים. הקולופון הבבלי האשורי מקומו בסיום הטכסט, אולם אנו מגלים, שתוך כדי התהליכים השונים של מסירת ספר המקרא הועבר חומר קולופוני מטוף הספר לתחילתו. אנו מצויים כאן, ככל הידוע לנו, לראשונה בתולדות מחקר ספר ירמיהו, שימוש נרחב בחומר משהו של קולופונים. כבר הזכרנו לעיל את הרעיון שברוך בן נדביה כתב קולופון שנשתקע בפרק ל"ב. סביר להניח שחלק מדברי הפתיחה והכותרות שבספר ירמיהו, שהיו מעיקרן – לדעתנו – קולופונים

⁹² ראה Finkelstein, New Light from the Prophets.

⁹³ נראה לי שאשר לחסר בכך את תעלומת השתכחות שמו של ישעיהו השני.

⁹⁴ ראה הגדרות של קולופונים אצל Hüniger, Kolophonien במבוא לספרו, עמוד 1.

בסיום ילקוטים שונים משל דברי ירמיהו, נכתבו בחלקם כבר בידי ברוך בן גריה עצמו ובידי דור אחד או שנים של תלמידים-סופרים בימי גלות בבל.⁹⁵ עדות חשובה על עסוק רב שעסקו סופרים וקוראים בספר ירמיהו משמשים קרוב לעשרים דברי הפתיחה והכתורות⁹⁶ לילקוטים השונים בספר ירמיהו. עובדה מופלאה היא, שדברי הפתיחה והכתורות הללו, המזכירים את השם ירמיהו, עולים במספרם על דברי הפתיחה והכתורות הדומים להם בכל ספרי הנביאים האחרונים גם יחד.⁹⁷ (בספר ישעיהו נשתמרו שלוש כותרות המזכירות את שמו וביחזקאל רק כותרת אחת).

מורי הפרופ' מ. צ. סגל שעמד על ריבוי הכותרות הסיק מכך מסקנה מעניינת שדברי ירמיהו התהלכו בישראל מגילות מגילות. הוא אומר במבואו לספר ירמיהו:

"כתבות פורמליות אלו שאינן מוסיפות שום פרט חדש שאין אנו יכולים ללמוד מתוך הנבואה עצמה, הן מיד עורך מאוחר, או עורכים מאוחרים, ומקור אחד לכולן. ומכיון שהכתבות הפורמליות הארוכות: ל', א'; מ"ו, א'; ו', א. הן כתבות שעל ראש נבואות שהיו במגלות מיוחדות, ולפיכך יש להסיק שאף חברותיהן בשאר המקומות מסמנות נבואות שהיו במגלות מיוחדות, היינו: ז', י"א-ג", י"ד-י", י"ח-כ".

אם נכונה דעה זאת, נבוא לכלל המסקנה שדברי ירמיהו ומעשיו היו רווחים בישראל במגלות מגלות, ושספרנו נתחבר על ידי צרון המגלות הבודדות יחד.

⁹⁵ ראה בסעיף "קולופונים לציון סיומים של ספרים ומגילות במקרא", במאמרי "צירור הערות על סופרים וספרים בימי המקרא" בית מקרא מ"ג 375-368. המגנה קולופון לא תור עדין למדע המקרא המודרני. לדוגמה רנדולף בביארו לירמיהו מציון, שוהי תוספת של סופר שביטא בכך את "ההשתוממות" על אורכו הרב של מסע מואב. ובעצם יש במאמרים המודרניים לירמיהו בסינה לעומת סקרי, שכתב בתחילת המאה, וניסה לשלב את הערות הללו במסגרת תולדות הילקוטים של ספר ירמיהו. מן הראוי איפוא לחקור גם את הקולופונים שבמקרא בהשוואה למנהגי סופרים בימי קדם.

⁹⁶ מטעמים של נוחיות לשונית הברלתי בין דברי הפתיחה בראש הספר ובראש ילקוט של נבואות לבין כותרת קצרה בראש נבואה כלשהי. השתמשתי במונח כותרת ע"פ לשון מדרש תנחומא: "אמר ר' אלעזר הקפר: כתוב בשיר השירים 'שוקיו עמודי שש מיסדים על אדני פו'. הצמוד הוא יש לו כותרת מלמעלה ובסיס מלמטן. אמר ר' שמואל בר-קוריא: אין מרשה בתורה שאין לה כותרת מלמעלה ובסיס מלמטן".

⁹⁷ נחמיה רבן חקר במפורט את הכותרות בספר ירמיהו (ראה ירמיהו-הנביא והספר עמ' 39-44). רבן מבחין בין הנבואות הפותחות ב"וי' המהפך: 'ויחי דבר ה', 'ויאמר ה'... המורות על המשך לנבואה קודמת, לבין הנבואות הפותחות בצורת עבר פשוטה: 'הדבר אשר היה... או 'היה הדבר...'. השמשות לרעתו, סימן לתחילת הטיבה נבואות חדשה. דברי רבן ראויים לעיון. בכלל שמשם ספרו אצור של רעיונות מעניינים להבנת ספר ירמיהו.

אין כאן המקום לדין משווה מפורט על הפתיחה והכתורות לספר ירמיהו לעומת ספרי נביאים אחרים. אמטור פה בקצרה את תמצית העיון הראשון שהעליתי בחיבור על השתלשלות דברי הפתיחה והכתורות לספרי הנביאים האחרונים והכתובים (המבוסס על ניתוח החומר המקראי וחומר משווה חיצוני של הקולופונים והקטלוגים האכדיים והכתורות בספרות המצרית והיוונית הקדומה):

א. דברי הפתיחה והכתורות – הכוללים לעתים אינפורמציה ע"ש הנביא, שם אביו, שם עירו וזמן פעילותו – נכתבו ברובם על ידי חכמים-סופרים חותמי כתבי הקודש החל במאה החמישית. היתה זו תמורה מהפכית בישראל לשנות את מנהג האנטימיות ולקרוא את רוב ספרי המקרא על שמות המחברים.

ב. הפרטים הביוגרפיים נמסרו בדברי הפתיחה כפי שנשתמרו במסורת בעל פה, או במידה שהגיעו עליהם על יסוד עיון בגוף הספר. מכאן הסבר לעובדה שכמות האינפורמציה הביוגרפית שבדברי הפתיחה איננה שווה לכל ספרי הנביאים.

ג. על פי ניתוח מפורט של הכותרת לקבצים שבספר משלי – לאור הידיעות שבידינו ממקורות חיצוניים וכן על פי השוואת הפתיחה של חבקוק וקהלת לקולופונים שבסיומיהם (קהלת, י"ב ה-י"ב) – נמצאו סמוכין להנחה הנזכרת לעיל, שנטחאות הכותרות לספרי הנביאים האחרונים ולספרי משלי וקהלת נכתבו תחילה כקולופון בסיום הספרים ורק בסיום תהליך חתימת כתבי הקודש הועברו מסוף הספר לתחילתו.⁹⁸ יש לציין שכלל זה חל על עיקר הכותרות המוכרות שמות ועניינים ביוגרפיים. לדוגמא: הכותרת "משא ניצה" היתה מעיקרה בתחילת הספר, ואילו "ספר חזקן נחום האלקשי" הועבר מקולופון שנמצא פעם בסוף הספר.

קביעת ההנחות הללו משמשות רק כמסגרת כללית, כי ליד המשותף לכל ספרי המקרא יש לכל ספר וספר "היסטוריה אינדיבידואלית" משלו, כיצד הועתק מדור לדור עד שנקבעה לו נוסחתו הקאנונית.

⁹⁸ בנוסח המסורה באה הקריאה "הללויה" בסיומם של המזמורים ק"ד, ק"ה, קט"ו ואילו בתרגום ה-ע' נמצאת הקריאה "הללויה" בראש המזמורים. זה מעיד על תהליך העתקה של ציונים והערות בעלי אופי קולופוני מסוף הטקסטים לתחילתם. יש יסוד להניח שתהליך זה קיים היה גם לפני "למנצח" שבראשי המזמורים. סיוע לכך מחבקוק ג' מקום שם נמצא "למנצח בנינות" בסוף הפרק. ומאלף הדבר שה-ע' מתרגם למנצח εἶς ὁ τέλος והולגשה in finem היינו: לסיום, לסוף, והדבר מצריך עיון נוסף.

בבואנו לעשות שימוש בהנחות אלה לגבי ספרות ירמיהו יש לשים לב לעובדה המאלפת שירמיהו שונה, כאמור, מיתר הנביאים האחרונים בכך, שספרו לא היה מעולם אנונימי. (ירמיהו נזכר בכינוי שמו בספרו קרוב למאה ושמונה עשרה פעם. יחזקאל נזכר בשמו רק פעמיים. ישעיהו בן אמוץ רק שבע-עשרה פעם וזוה עשר פעמים בסיפורים מפרק ל"ז ואילך שהועתקו מתוך ספר מלכים. רוב שמותיהם של שנים-עשר הנביאים נזכרים בספרי תרי"ע עשר רק פעם אחת - בפתיחה).

ירמיהו שונה גם, כאמור, בין יתר ספרי הנביאים בשפע הכותרות לנבואותיו השונות. עם זאת דומים, לדעתנו, דברי הפתיחה לספר ירמיהו (א, א-ג) ליתר דברי הפתיחה של ספרי הנביאים בכך, שהועתקו מקולפון שנמצא אי-פעם בתהליך מסירת הספר בסיומו.

נדגים הנחה זו ע"י הצגה מקבילה של דברי הפתיחה לספר ירמיהו ולספר יחזקאל. (הטכסט הקולופוני - באותיות קטנות. הטכסט המקורי - באותיות גדולות).

יחזקאל, א, א-ד

ויהי בשלשים שנה (גלוהבו) [בשנה החמשית] ברביעי בחמשה לחדש ואני בתוך העולה על נהר כבר נפתחו השמים ואראה מראות אלהים. בחמשה לחדש היא השנה החמשית לגלות המלך יהויכין היה היה דבר ה' אלי יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים על נהר כבר ותהי עליי שם יד ה' וארא והנה רוח סערה באה מן הצפון וכו'

ירמיהו, א, א-ד

דברי ירמיהו בן חלקיהו מן הכהנים אשר בענתות בארץ בנימין אשר היה דבר ה' אליי בימי יאשיהו בן אמון מלך יהודה בשלש עשרה שנה למלכו. ויהי בימי יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה עד תם עשתי עשרה שנה לצדקיהו בן יאשיהו. מלך יהודה עד גלות ירושלים בחדש החמישי. ויהי דבר ה' אלי לאמר: בטרם אצרך בבטן ידעתך. וכו'

כלל זה חל על כל דברי הפתיחה של ספרי הנביאים. הלשון השכיחה בטקסט טים הקולופוניים היא לשון עבר, "דבר אשר היה", או "אשר הוזה" ואילו דברים בלשון "ויהי דבר ה' אלי", או "ויהי דבר ה' אלי וינה בן אמת", שייכים בדרך כלל לכתיבה המקורית הראשונה.

ומה בענין הכותרות הרבות הכתובות בלשון "היה דבר ה'" שבפנים בספר ירמיהו?

אם נמצה את מלוא המשמעות של דעת סגל (וחוקרים אחרים הקרובים לו), שספרות ירמיהו היתה פעם עשייה מגילות מגילות, מותר-לדעת להעלות

השערה שחלק מהכתרות הללו, הנשאות את שם ירמיהו היו גם הן מעיקרון קולופוניים והעתקו לאחר מכן מסיום המגילה לתחילתה. ¹⁰ אולי זהו המקרה של מגילת ירמיהו. אני מעלה הרהורים ראשונים משלי בענין זה. ¹¹ **א"א-ג** בהתאם לזכר: לעיל הפתיחה המקורית של הנבואה היא בפסוק ד: "ויהי דבר ה' אלי" כיוצא בזה: כלי לשונות "ויהי דבר ה' אלי" או "ויהי דבר ה' אלי שנית"; בפרקים א"ד (וביתר חלקי הספר) שייכים לכתיבה הראשונית של מגילות אלו. **ד/א-ב** "הדבר אשר היה אל ירמיהו מאת ה' לאמר עמד בשער בית ה' וקראת שם את הדבר הזה ואמרת שמעו דבר ה'": ¹² **ה/א-ב** לא לפניו, כאן כותרת למגילה חדשה. על סמך מנהג המחברים לא ¹³ **ה/א** להזכיר שמם, משעה אני שבמקור כתוב היה בראשת המגילה "ויהי דבר ה' אלי", כמרוצת הזמן נרשם בקולופון שבסיומה "הדבר אשר היה אל ירמיהו מאת ה' לאמר"; וקולופון זה הושם בתחלת סוף המגילה. ¹⁴ **ה/ב** ראה הערה לכותרת הקודמת. ¹⁵ **ו/א-ב** "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו על דברי הבצרות": ¹⁶ על הכותרת עצמה חל: מה שנאמר על הכותרת, ¹⁷ **ז/א** יתכן שהיתה פעם בתחילת המגילה כותרת קצרה "על דברי הבצרות". ¹⁸ **ז/א-ב** – על הכותרת ל"ח: א חל הכלל הנוכח בהערה ל"ז: א. ¹⁹ **ח/א** סברתנו היא שהפרקים י"ח-כ"ד; היו פעם מגילה לעצמה: בפרק י"ח ק"ח כ"א: א – באי הסבר על סיבות הזמן; שכול היה להכתב בידי ²⁰ **ח/ב** ברוך הסופר: ²¹ **ח/ב** ²² **ח/ב** ²³ **ח/ב** ²⁴ **ח/ב** ²⁵ **ח/ב** ²⁶ **ח/ב** ²⁷ **ח/ב** ²⁸ **ח/ב** ²⁹ **ח/ב** ³⁰ **ח/ב** ³¹ **ח/ב** ³² **ח/ב** ³³ **ח/ב** ³⁴ **ח/ב** ³⁵ **ח/ב** ³⁶ **ח/ב** ³⁷ **ח/ב** ³⁸ **ח/ב** ³⁹ **ח/ב** ⁴⁰ **ח/ב** ⁴¹ **ח/ב** ⁴² **ח/ב** ⁴³ **ח/ב** ⁴⁴ **ח/ב** ⁴⁵ **ח/ב** ⁴⁶ **ח/ב** ⁴⁷ **ח/ב** ⁴⁸ **ח/ב** ⁴⁹ **ח/ב** ⁵⁰ **ח/ב** ⁵¹ **ח/ב** ⁵² **ח/ב** ⁵³ **ח/ב** ⁵⁴ **ח/ב** ⁵⁵ **ח/ב** ⁵⁶ **ח/ב** ⁵⁷ **ח/ב** ⁵⁸ **ח/ב** ⁵⁹ **ח/ב** ⁶⁰ **ח/ב** ⁶¹ **ח/ב** ⁶² **ח/ב** ⁶³ **ח/ב** ⁶⁴ **ח/ב** ⁶⁵ **ח/ב** ⁶⁶ **ח/ב** ⁶⁷ **ח/ב** ⁶⁸ **ח/ב** ⁶⁹ **ח/ב** ⁷⁰ **ח/ב** ⁷¹ **ח/ב** ⁷² **ח/ב** ⁷³ **ח/ב** ⁷⁴ **ח/ב** ⁷⁵ **ח/ב** ⁷⁶ **ח/ב** ⁷⁷ **ח/ב** ⁷⁸ **ח/ב** ⁷⁹ **ח/ב** ⁸⁰ **ח/ב** ⁸¹ **ח/ב** ⁸² **ח/ב** ⁸³ **ח/ב** ⁸⁴ **ח/ב** ⁸⁵ **ח/ב** ⁸⁶ **ח/ב** ⁸⁷ **ח/ב** ⁸⁸ **ח/ב** ⁸⁹ **ח/ב** ⁹⁰ **ח/ב** ⁹¹ **ח/ב** ⁹² **ח/ב** ⁹³ **ח/ב** ⁹⁴ **ח/ב** ⁹⁵ **ח/ב** ⁹⁶ **ח/ב** ⁹⁷ **ח/ב** ⁹⁸ **ח/ב** ⁹⁹ **ח/ב** ¹⁰⁰ **ח/ב**

הפרקים נושאי תאריכים והפרקים הביוגרפיים

פרק כ"ה יש לו היסטוריה טכטואלית משלו והיא מסובכת למדי. החל בכ"ה, טו שונה סדר העוסה בתרגום השבעים. (ראה להלן בקטע הנבואות אל העמים). התאריך בראש פרק כ"ה עשוי להורות על: שיזכה של המחצית הראשונה של הפרק לספר ברוך; ואם ככה הרי שאינו קולופון רגיל (שבדרך כלל מקומו, מעיקרו, סוף המגילה). אלא שברוך שם את הכותרת בראש הספורים השונים: ¹ **כ"ה** ² **כ"ה** ³ **כ"ה** ⁴ **כ"ה** ⁵ **כ"ה** ⁶ **כ"ה** ⁷ **כ"ה** ⁸ **כ"ה** ⁹ **כ"ה** ¹⁰ **כ"ה** ¹¹ **כ"ה** ¹² **כ"ה** ¹³ **כ"ה** ¹⁴ **כ"ה** ¹⁵ **כ"ה** ¹⁶ **כ"ה** ¹⁷ **כ"ה** ¹⁸ **כ"ה** ¹⁹ **כ"ה** ²⁰ **כ"ה** ²¹ **כ"ה** ²² **כ"ה** ²³ **כ"ה** ²⁴ **כ"ה** ²⁵ **כ"ה** ²⁶ **כ"ה** ²⁷ **כ"ה** ²⁸ **כ"ה** ²⁹ **כ"ה** ³⁰ **כ"ה** ³¹ **כ"ה** ³² **כ"ה** ³³ **כ"ה** ³⁴ **כ"ה** ³⁵ **כ"ה** ³⁶ **כ"ה** ³⁷ **כ"ה** ³⁸ **כ"ה** ³⁹ **כ"ה** ⁴⁰ **כ"ה** ⁴¹ **כ"ה** ⁴² **כ"ה** ⁴³ **כ"ה** ⁴⁴ **כ"ה** ⁴⁵ **כ"ה** ⁴⁶ **כ"ה** ⁴⁷ **כ"ה** ⁴⁸ **כ"ה** ⁴⁹ **כ"ה** ⁵⁰ **כ"ה** ⁵¹ **כ"ה** ⁵² **כ"ה** ⁵³ **כ"ה** ⁵⁴ **כ"ה** ⁵⁵ **כ"ה** ⁵⁶ **כ"ה** ⁵⁷ **כ"ה** ⁵⁸ **כ"ה** ⁵⁹ **כ"ה** ⁶⁰ **כ"ה** ⁶¹ **כ"ה** ⁶² **כ"ה** ⁶³ **כ"ה** ⁶⁴ **כ"ה** ⁶⁵ **כ"ה** ⁶⁶ **כ"ה** ⁶⁷ **כ"ה** ⁶⁸ **כ"ה** ⁶⁹ **כ"ה** ⁷⁰ **כ"ה** ⁷¹ **כ"ה** ⁷² **כ"ה** ⁷³ **כ"ה** ⁷⁴ **כ"ה** ⁷⁵ **כ"ה** ⁷⁶ **כ"ה** ⁷⁷ **כ"ה** ⁷⁸ **כ"ה** ⁷⁹ **כ"ה** ⁸⁰ **כ"ה** ⁸¹ **כ"ה** ⁸² **כ"ה** ⁸³ **כ"ה** ⁸⁴ **כ"ה** ⁸⁵ **כ"ה** ⁸⁶ **כ"ה** ⁸⁷ **כ"ה** ⁸⁸ **כ"ה** ⁸⁹ **כ"ה** ⁹⁰ **כ"ה** ⁹¹ **כ"ה** ⁹² **כ"ה** ⁹³ **כ"ה** ⁹⁴ **כ"ה** ⁹⁵ **כ"ה** ⁹⁶ **כ"ה** ⁹⁷ **כ"ה** ⁹⁸ **כ"ה** ⁹⁹ **כ"ה** ¹⁰⁰ **כ"ה**

כ"ו, א "בראשית ממלכת יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היה הדבר הזה מאת ה' לאמר", הושמט כנראה השם ירמיהו. ואמנם בא השם ירמיהו בתרגום הסורי ובלטיני העתיק.

כ"ו-כ"ח שני פרקים אלה הם יחידה עצמית בתוך ספר ברוך. יש לקבל את נוסח תרגום השבעים המשמיט "אלי" (כ"ו, ב).

כ"ט, א "הכותרת "ואלה דברי הספר" היא משל ברוך. האגרת התהלכה כנראה תחילה כמגילה לעצמה.

ל"א - פרקים אלה היו כנראה פעם מגילה עצמית; סברה היא שהכותרת בתחילת פרק ל' היתה בתחילה קולופון בסיום פרק ל"א. הגימיק לכתיבה: "כה אמר ה'... כתב לך את כל הדברים אשר דברתי אליך אל ספר, כי הגה ימים באים", - מורה שיש לירמיהו חוג אנשים, שהוא מוסר להם את דברי הכתב.

ל"ב - יתכן וחלה בפרק ל"ב התפתחות קולופנית מענינת. יש כאן קולופון שכתב ברוך בעצם היום שאירע המעשה והטמינו יחד עם ספר המקנה.

ל"ג, א הפרקים ל"ב - ל"ג היו פעם מגילה עצמית, ועל כך מעידה הלשון "יהי דבר ה' אל ירמיהו שנת".

הפרקים והכותרות של ל"ד, א; ל"ה, א; ל"ו, א; מ, א; מ"ד, א שייכים למקור הביוגרפי של ספר ברוך והכותרות הן מקוריות.

מ"ה, א "הדבר אשר דבר ירמיהו הנביא אל ברוך בן נריה וכו'". סברה היא שלפניו קולופון שנכתב בידי סופר-תלמיד של ברוך. זהו אחד הקטעים המאוחרים, יחסית, שהוכנסו לספר ירמיהו. שני מקומו של קטע זה בתרגום השבעים מעיד גם הוא על הכנסתו המאוחרת של טכסט זה בספר ירמיהו.

הנבואות אל הגויים

הכותרות הרבות, הנבואות אל הגויים בספר ירמיהו וכן בספר ישעיהו מעידות - לדעתנו - על כך שספרות זו הועתקה רבות ומצאה לה קהל קוראים גדול ונרחב בימי גלות בבל. בספר ישעיהו יש פתיחה אחת בלבד המזכירה את שם הנביא: "משא בבל

אשר חזה ישעיהו בן אמוץ" (י"ג, א). בספר ירמיהו יש פתיחה כללית: "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו הנביא על הגי'יים" (מ"ו, א) וכן פתיחה לנבואה מקיפה על בבל: "הדבר אשר דבר ה' אל בבל על ארץ כשדים ביד ירמיהו הנביא" (ג', א). כמו כן באו פתיחות, המזכירות את שם הנביא, בנבואות על מצרים (מ"ו, יג), אל פלשתים (מ"ז, א), ועל עילים (מ"ט, לד).

יש להניח שמתחילה: התהלכו מספר נבואות של ירמיהו על הגי'יים כמגילות לעצמן (ביחוד מגילת הנבואות על בבל). ומכאן הכותרות המיוחדות; אולם הן נתחברו יחדיו (כנוכר בגלוסה של סופר לכ"ה, יג: "את כל הכתוב בספר הזה אשר נבא ירמיהו על כל הגי'יים"). סברה היא שילקוטי הנבואות על הגי'יים נערכו ונקבצו יחדיו בתקופה שאחרי ברוך בן נריה, ואולי בידי אחד מתלמידיו. בגלות בבל עצמה. מכל מקום, אפשר גם לגבי דברי פתיחה אלה להחזיל את הכלל שלפחות חלק מהם היו פעם קילופונים-בטופי המגילות והועברו לתחילת המגילות.

- קטע של ספור על ירמיהו נמצא בפרק נ"א, נט-סד. קטע זה נשתמר אולי בתחילה בעל פה וסופה לתוך המגילה על בבל לאחר שזו היתה כבר התומה. כלל זה חל גם על הכותרת היחידה בישעיהו י"ג, א, שהיה גם הוא קילופון. אי מצטרף לדעתו של ארלנדסון (S. Erlandsson)⁹⁹ שחקר מחדש את הנבואות על בבל בספר ישעיהו וקבע שכותרת זו זמנה מימי גלות בבל.

- עוסף לדברי הפתיחה שנוכרו בהם שמות הנביאים, באו בישעיהו וירמיהו מספר כותרות קצרות, בנות מלה אחת או שתיים, בראש הנבואות לעמים השונים: "משא מואב", "משא דמשק", "משא מצרים" וכו' בספר ישעיהו בפרקים י"ג-כ"א. וכיוצא בזה בספר ירמיהו: "למצרים" (מ"ו, ב), יש להניח שעל הכותרת הקצרה נתווסף בפסוק זה הסבר המצב ההיסטורי ותאריך. "למואב" (מ"ח, א) "לכני עמק" (מ"ט, א), "לאדום" (מ"ט, ז) "לקדר ולממ" לכות דמשק" (מ"ט, כח). כותרות קצרות יש גם בחלקים אחרים של ירמיהו, כגון: "לנביאים" (כ"ג, ט) ואולי גם: "על דברי הבצרות" (י"ד, א).

- נשתמר בכותרות הקצרות הללו מנהג סופרים מימי קדם לציין בתחילת

⁹⁹ ראה S. Erlandsson, The Burden of Babylon, A Study of Isaiah 13:2-14:23. 1971 במאמרי "למודים - תלמידים סופרים בספר ישעיהו" (בית מקרא מ"ו, תשל"א) הבאתי סמכין לכן שספר ישעיהו נקדש בתקופה מאוחרת יחסית. לפי הגוה זו ייתכן והכותרות "משא בבל אשר חזה ישעיהו בן אמוץ" קדמה ליתר הכותרות בספר ישעיהו.

הטכסט, או בתחילת פרק של טכסט, מלה או שתיים המציינות את התוכן. יש לכך דוגמאות לרוב בקולופונים האכדיים וכן בכתבי אוגרייט:

נוסף לקולופונים הנוכרים נשתמרו בספר ירמיהו בלבד שני קולופונים בסיום פרקים: "עד הנה משפט מואב" (מ"ח, טז), "וייעפו, עד הנה דברי ירמיהו" (נ"א, סד). אלה הם קולופונים מובהקים, התואמים בדיוק למנהג סופרים בימי קדם לציין בסוף הטכסט שהעתיקו את הסימן qātu. היינו קץ, סיום הסריה או סופו של פרק מוגדר בתוך הסריה. אפשר להניח שבמגילות ספרות הנבואה של ימי קדם מצוינות היו הערות הסופרים בסיום הספרים, אלא שעורכי כתבי הקודש השמיטו את הסימנים האלה ושרדו בספרי הנביאים האחרונים רק שנים אלה כנבואות אל הגויים בספר ירמיהו.

על השאלה: כיצד בא בספר ירמיהו מספר רב כזה של פתיחות וכותרות המזכירות את שמו ולמה נשתמרו בספר זה דוקא עקבות מרובים של מעשה סופרים (שהצענו כאן לכנותם בתור קולופונים)? אפשר להשיב כי ספרות ירמיהו נתקדשה סמוך לחורבן הבית, ולכל המאוחר בקרב בני דור ראשון של גלות בבל, שהרבו להעתיק את נבואותיו ולברר ולהסביר את התופעות והנסיבות של חייהם בגלות בבל לאור דברי חזונו של ירמיהו. התקדשות קדומה – יחסית – זו, היא שהשפיעה על השתמרותן של הכותרות השונות וההערות הקולופוניות, שהן בחלקן, לפי דעתנו, מעשה ידי ברוך ובני חבורתו עוד בימי חייו של הנביא, או סמוך למותו, וכן מעשה ידי סופרים יראי ה' מבני הדור שבאו אחרי ברוך.

כפלי גירסא בספר ירמיהו

נמצאה גם עדות בלתי צפויה על פעילות יתר בהעתקת ספר ירמיהו ותפוצתו. I.G. Janzen כתב דיסרטציה על תרגום השבעים לירמיהו, ומתוכו נתפרסם עד כה פרק על Double-Readings in the Text of Jeremiah; יצא מזה בירמיהו עשרים ואחת דוגמאות של כפלי גירסא הנמצאים בנוסח המסורתי שבידיו ואינם נמצאים בנוסח תרגום השבעים, כגון: ירמיהו ז', כד: "וילכו במועצות בשררות לבם הרע", בתרגום השבעים בא רק אחד מן הבטרים "מועצות" "בשררות". כיוצא בזה חדרו גרסאות כפולות, לדעת יצאן ומספר חוקרים, למקומות כגון: ירמיהו י', כה: "כי אכלו את יעקב ואכלהו ויכלהו ואת עוהו השמו". כאן נראה "ואכלהו ויכלהו" כגירסא נוספת.

בירמיהו כ"ג: כט: "להשכיח את עמי שמי" בתרגום השבעים "לשכח את שמי". בירמיהו כ"ד, ט: ותתים לוועה לרעה לכל ממלכות הארץ". תרגום השבעים משמט "לרעה". בירמיהו ל"א, טו: "רחל מבכה על בניה מאנה להנחם על בניה כי אינו", אחדות מנוסחאות תרגום השבעים גורסות "רחל מבכה על בניה מאנה להנחם" ואחדות גורסות: "רחל מבכה על בניה כי אינו".¹⁰⁰ "כפלי גרסא" כאלה נוצרו על ידי סופר-מעתיק שמצא לפניו הבדלים בין שני כתבי יד וחיבר את שניהם יחדיו למען לא יאבד אף אחד מהם. על סמך כפלי גרסא וע"ס מספר ההפולוגרפיות שבנוסח המסורה לעומת נוסח תרגום השבעים, קובע יצחק כולל, שכל כמה שטכסט מסוים הועתק יותר, כן נוספו בו יותר כפלי גרסא. הוא מסיק שהנוסח המקורי שעמד בפני המתרגמים ליתית היה קדום ומשקף היסטוריה מועטת של העתקות.¹⁰¹ יצחק כולל ויצחק עמד על העובדה ששרידי מספר ירמיהו, שנמצאו במערות מדבר יהודה, קרובים לנוסח המסורה; היינו שהם באים מתוך ספר שהועתק הרבה פעמים, ואילו המצע של תרגום השבעים שהוכן במצרים באותו זמן בקרוב, משקף נוסח קצר, בעל מסורת העתקה מועטת, יחסית, שהיתה בידי יהודי מצרים.¹⁰²

הרי עדות עקיפה ומעניינת לתפוצה היתרה של ספרי ירמיהו בימי בית שני.

ברוך בן גריה זבני חבורה של תלמידים-סופרים

יש לציין שעצם קיום של חבורת תלמידים מסביב לירמיהו וברוך אינה מקובלת עדיין במחקר. יש חוקרים הרוצים לראות את ירמיהו כאדם בודד אשר לו תלמיד אחד בלבד.¹⁰¹

100. וזה לשונו: "We may close on the interesting observation that we now have evidence that the two text types were extant; in the form in which they have come to us, in roughly the same period. For the text of LXX points to a short Hebrew text of Jeremiah extant in the second century B.C., while the early exemplar from Qumran, 4QJer which is very close to Massora attests the full, developed Hebrew text of Jeremiah in Palestine already by about 200 B.C." (p. 447) Textus I 1960 144-84; Textus IV שלמון, ש. טלמון, Scripta Hierosolymitana 8. 1961.

101. ראה יחזקאל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית כרך ג' עמ' 31 האומר: "בשום ספר על פעולות ירמיהו ועל קורותיו אין רמז לחוג נביאים-תלמידים הקשורים בו קשר של קבע. אולם ברור שלא מדובר לנבי הנביאים האחרונים באותה החטיבה האנושית של בני הנביאים המתהלכים בעקבות אלישע ואוכלו על שולחנו. מדובר כאן בתלמידים סופרים המקיימים, בדומה לברוך, קשרים רופפים

אבל עיון מדוקדק בספר ירמיהו מעלה שיש לו לירמיהו, נוסף לשני התלמידים המובהקים ברוך בן נריה ואחיו שריה בן נריה, גם מצדדים ותומכים כמו השרים בני משפחת שפן הסופר ושרים אחרים (ל"ו, כה). נראה שתומכים בירמיהו גם חלק מוקני העם ומוקני הכהנים ("ט, א). מקורבים אליו בני משפחת הרכבים ואולי "כל היהודים היושבים בחצר המטרה" (ל"ב, ו), היו גם הם מחסידיו של הנביא. קיים כנראה יחס חיובי כלפי הנביא מצד צפניה הכהן (כ"ט, כט) וכן מצד בני חנן בן יגדליהו איש האלהים (ל"ה, ד) אשר ללשכתם הביא ירמיהו את בני הרכבים. הערך המצטבר של פרורי עדויות מראה שיש לו לירמיהו מה שמרטין קסלר קורא מעין community שלו¹⁰².

אפשר לקבוע הלכה ברורה בתולדות הנבואה, שהנביא אינו פילוסוף מתבודד היושב במלון אורחים במדבר. נביא הכותב דברי חזון, כגון ירמיהו ל', ב-ג: "כי הנה ימים באים", מוכרח שהיה לו חוג אנשים למסור להם את דברי הכתב שלו למען ישמרום ויעתיקום ויפיצום¹⁰³.

נוכל לזוור מורה שוה בין ירמיהו לבין ישעיהו: מה ישעיהו יש לו תלמידים משלו, כך גם ירמיהו. תלמידים אלה נקראים, בכינוי מיוחד, אצל ישעיהו בשם התואר: "למודים". הנביא ישעיהו (ח, טז) צורר וחותם תורה ותעודה "בלמודי" - בקרב תלמידי.

במקום אחר¹⁰⁴ הבאתי סיוע לפירושם של הקדמונים "למודי" - תלמידי,

בלבר עם הנביא. היקה היא של העתקת דברי חזון של הנביא ושמירתם כספרות של דבר אלהים. כיוצא בזה מנית Rudolph בהקדמה לכאורו (עמ' 15) שירמיהו, בניגוד לישעיהו, לא היו לו בני חבורה של תלמידים. נראה לי שצודקת כאן האסכולה הסקנדינבית המדגישה את עובדת התלמידים כמנהלי חזון הנביאים. עמו על כך בנוגע לירמיהו ביחוד Nielsen: Oral Tradition עמ' 68, המביא גם דעות חוקרים שונים בענין קיום תלמידים לירמיהו.

102. ראה M. Kessler: Form-critique Suggestions on Jer. 36, Catholic Biblical Quarterly 28, 1966. "In fact, the preservation of these stories is sufficient: כפי פרורי ירמיהו: indication that there was a believing community" (p 395).

103. בענין זה אמר דברי טעם G. Wallis, Gott und Seine Gemeinde (Eine Betrachtung zum Tritojesaja-Buch), Theologische Zeitschrift 27, 1971, 182-3. Nun muß man bedenken, daß damals ein Autor oder ein Kompilator seinem Opus nicht dadurch Bestand verliehen konnte, daß er es einem Verleger übergab, der es drucken ließ, so daß es nunmehr in der Fach-Gebets- oder Erbauungsliteratur einen mehr oder auch weniger beachteten Platz einnahm; gelesen oder vergessen wurde, auf jeden Fall aber vorhanden war. Ein Verfasser mußte seinerzeit eine Gruppe hinter sich wissen, die seine Worte aufnahm und tradierte, wenn sie ihn nicht gar mit diesem Werk eigens beauftragt hatte.

104. עמדתו על כך בהוצאת הסיום על ספר ישעיהו בוזוג העיון בתנ"ך בבית דוד בן גוריון בשדה בוקר, ההוצאה תחמרטס ב"עיונים בספר ישעיהו". ראה תמצית הדברים ב"בית מקרא" מז, 438 ואילך.

מלשון אוגריית, מקום שם מציינים המונחים "למד" "למדמ" את השוליות של בעלי אומניות שונות, כולל תלמידים של סופרים. יראי ה' שכספר ישעיהו הם תלמידים-סופרים של גביא-סופר.

בהקשר לכך הצבעתי על הנאמר בישיעיהו ג', ד: "יעיר בבוקר בבוקר יעיר לי אחן לשמוע כלמודים". יש לפרש גם כאן "למודים" – כמקובל בקרב תלמידים בבית אולפן לסופרים. בכל אותו הקטע בפרק ג' בישיעיהו (ד-ט) "יעיר לי אחן לשמוע כלמודים" ... "פתח לי אחן" "עני נתתי למכים ולחיי למורטים", משתקף דמוי המבוסס על הווי של תלמידי אולפן לסופרים בבבל. בסכסס פולקלוריסטי בבלי על חיי סופר צעיר מסופר על יום ביש-מול של תלמיד בבית אולפן לסופרים, שאמו אחרה להעירו בבוקר והריהו הולך וסופג ביום הזה מספר פעמים מלקות על גבו¹⁰⁴. גם תלמיד-סופר במצרים מאומן על כך שאזע נפתחת לשמוע באמצעות מלקות על גבו¹⁰⁵. הואיל וישעיהו השני עושה שמוש בתמונה זו, הלקוחה מחיי תלמידים-סופרים, אם כי לתכלית של לקח דתי שונה לגמרי, הרי אפשר ללמוד שהגביא משווה עצמו ובני חבורה דומים לו כ"למודים" – תלמידים-סופרים.

חבקוק, בן זמנו של ברוך בן נריה, אומר: "כתוב חזק ובאר על הלוחות למען ירוץ קורא בו" (ב', ב')¹⁰⁶. המונח "קורא" בלשון סתמית מורה על צבור קוראים. מדובר גם כאן על יראי ה' החרדים לחזון הגביא ועליהם חל הנאמר בהמשך הכתוב: "כי עוד¹⁰⁷ חזק למועד... ריפה לקץ ולא יכזב אם יתמהמה חכה לך" (שם, ג). כיוצ"ב מסופר ביחזקאל על הדגמת דברי כתב (למשל: "הודע אתם וכתוב לעיניהם ושמרו את כל צורתו ואת כל חוקותיו ועשו אותם" (מ"ג, יא). ברור שהגביא פונה כאן למספר אנשים יודעי ספר.¹⁰⁸ זכריה מזכיר קהל עגים הנמצאים כנראה מסביב לגביא "עני הצאן

104. S.N. Kramer, *Schooldays: a Sumerian composition relating to the education of a scribe* (1949); A. Falkenstein, *Die babylonische Schule, in Saeculum 4* (1953), pp. 125 ff.; A.J. Gadd, *Teachers and Students in the Oldest Schools* (1956).

105. על מצרים ראה 188-189 A. Erman, *The ancient Egyptian*, (Harper Torch Books 1966) 188-189.
106. הכוונה כאן ללוחות עץ שעליהם מרוחו שטרות. הכתיבה על עץ הייתה נפוצה בעולם הקדמון השווה יחזקאל: "קח לך עץ אחד וכתוב עליו" (ל"ו, טז). ראה על הטכניקה של כתיבה על עץ M.E.L. Mallowan: *The Excavations at Nimrud (Kaethu) 1953, Iraq, 16, 1954, pp 94-110*; D.J. Wiseman, *Assyrian Writing Boards, Ibid, 17, 1955, pp 3-33*; Margaret Howard: *Technical Description of the Ivory Writing Boards from Nimrud, Ibid, pp 14-20*.

107. ש. א. ליינשטאם מביאר יעדו-במונן "עד", על פי הקבלה מאוגרייתית. יש-עד. ראה לשוננו כ"ג, תשכ"ב, 207.

השומרים אותי" (יא, ח). מאלף הרמו לחבורה הלומדת יחדיו לימוד של התבוננות במלאכי ג', טז: "או נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע ויכתב ספר זכרון לפני ליראי ה' ולחושבי שמו". לפנינו תמונה של אנשים יראי ה' וחושבי שמו, העוסקים יחדיו בענין רוחני כלשהו, וכשמם שיש ספר זכרון למעלה, כך יש גם ספר זכרון למטה¹⁰⁷, אצל חבורה זו. המקור החזוני במלאכי והסיפור בדניאל "בינתי בספרים" הם העדות הראשונה לכך שדברי הנביאים האחרונים הפכו לענין של לימוד והגות לדורות הבאים:
 ה"למודים" – תלמידים של ישעיהו שהופקדו בידיהם דברי חזון של נביאם, וברוך בן גריה, המחזיק בידו מגילות נבואות של ירמיהו (ל"ו, ב) ויראי ה' של מלאכי ההוגים בספר זכרון – כל אלה הם אנשים יודעי ספר, מעין אינטליגנציה דתית, השומרת על ספרות נבואית.

אוספים פרטיים של ספרות נבואה

מבחינת נהגי התרבות הכלליים נזכר להשוות את בני חבורות אלה של הנביא לעמיתיהם הסופרים הצעירים באשור ובבל. שם נהוג היה שהסופרים הצעירים סדרו לעצמם אוספים פרטיים של לוחות, שכללו מבחר טקסטים ספרותיים מתוך הזרם הראשי של התרבות האכדית. ענין זה של ארכיון פרטי חשוב לנו, ונוכל לקבוע במידה רבה של הסתברות שבישראל, מקום שם ידיעת כ"ב אותיות אלף-בית היתה קלה יותר מאשר ידיעת שש מאות הסימנים של כתב היתדות, היה בודאי נפוץ המנהג לקיים בבתים פרטיים ספרות של תורה וחכמה. עדעה השפעה כלשהי למצות התורה של כתיבה לצרכים דתיים "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך". אמנם יש לנו עדות מפרשת על כך רק על דניאל ועל עזרא הסופר, שהיה בידו ספר תורת אלהים, כנראה מתוך אוסף ספרים הפרטי שלו¹⁰⁸, וכן נזכר בספר חשמונאים שנמצאו בבתי יהודים¹⁰⁹ ספר בריית, ספרי תורה משלהם. ולכן מותר לנו להניח שמגילות משל דברי הנביא, כגון זו שנמסרה לברוך, נשתמרו בתחילה בידי תלמידים ותלמידי-תלמידים בגלות בבל כארכיון פרטי למחצה, עד שנתקבלו על כולל האומה. קסלר העלה את הרעיון שלפנינו בירמיהו ל"ו ספור על הוצרתו של "ספר

107. השם זכרון הוא אחד השמות הקדומים לציין בהם ספרי קודש או ספרות נבואית. ראה במבוא למקרא של L. Blau הנזכר לעיל, עמ' 25.
 108. S. Mowinkel, Studien zum Buche Ezra Nehemaja III, 1965, 120, "Natürlich ist die gesetzhandschrift, die in Ezras Haenden ist, sein Privatbesitz".
 109. חשמונאים א', א', ג-12.

קדוש¹⁰⁸. הוא נשען בכך על דעתם של חוקרים הרואים בעצם הכתב הכולל דברי אלהים משהו הטעון כוח מאג¹⁰⁹. קטלר משהו את הסופר בירמיהו ל"ו לסיפור מציאת ספר התורה בבית ה' בימי יאשיהו ורואה שניהם כדומים זה לזה. נראה לי שכל עצמה של תפיסה זו מוטעית היא. למגילה זו של ירמיהו נדע מערכתחילה מעמד של דבר אלהים רק בעיני ברוך בן נריה והדומים לו (ואולי בקרב קהל עניים המתוארים בזכריה בתואר סמלי "עניי הצאן השומרים אותי" י"א-יא); ואילו בעיני המלך ורוב העם נחשב ירמיהו כנביא מחד, בדומה למתואר אצל הושע "איל הנביא משועשע איש הרוח" (ט' ז). רק לאחר שנפלה ירושלים וחרב המקדש ורוב העם יצא לגולה, הלכו ונתקבלו חזונות ירמיהו כדברי אלהים מפי נביא אמת. מכאן שניתן למגילת-חזונותיו של ירמיהו (יתר נביאי הכתב) מעמד של ספר קדוש רק במרוצת הזמן, תוך כדי השתלשלות היסטורית שאימתה את דברי הנביא.

דברי ירמיהו שונים היו, בעת נתינתם בכתב מספר התורה ספר הברית שנמצא בבית ה' (מלכים ב', כ"ב). על ספר התורה הזה מעיד עצם כתיבו העוסף "ספר הברית", שבו מדובר בדברי הברית שכרתו אבות ישראל בימי קדם, וברית זו מחייבת את בני ישראל לדורותיהם, ולכן נדע לספר הזה מעמד של ספר קדוש מיד עם המצאו.

היוצא מכך שאין גם יסוד להנחה של פורר, כאילו קיימים יסודות מאגיים כשלהם בדברי הספר של ירמיהו, כולל גם ספור השלכת ספר קללות לבבל בנהר פרס (נ"א, גט-טד). גם בסיפור הזה הסופר והעושה הוא אלהי הצדק, המעניש את בבל לפי מידת זדונה¹¹⁰.

108. M. Kessler, The significance of Jer. 36, Zeitschrift fuer die alttestamentliche Wissenschaft 81 (1969) p. 381-383. ראה

"What is really happening in Jer. 36? ... is the subject of the narrative to become a "holy book"." (p. 381).

109. ראה A. Weiser, Einleitung in das AT, 1963, 289. ראה G. Fohrer, Prophetie und Magie, ZAW, 78 (1966) 44. בריוסאל של השלכת ספר קללות

110. על בבל ממלא תפקיד שריה, אחיו של ברוך. "ויאמר ירמיהו אל שריה, כבואך בבל ובאת וקראת את כל הדברים אלה ואמרת ה' אתה דברת אל המצוקים הנה להכריתו. ונהיה ככלותך לקרוא את הספר הזה תקשור אלויו אבן והשלכתו אל תוך פרס ואמרת ככה תשקע בבל."

קטע זה הוא אחד הסיפורים האחרונים שחברו לספר ירמיהו. הקולופון "עד הנה דברי ירמיהו" (נ"א, טד) מציין שהיה זמן שקטע זה בא כסוף הספר, וראה דיון מפורט אצל Thackeray הנוכח לעיל. אולם לענייננו חשובה כאן המסורת על הפעילות של ירמיהו ואיש ירא ה' מהחולקים אחריו במעשה כתב. Fohrer הנוכח לעיל בחצרה הקדומה, רואה במעשה ההשלכה למים שמץ של ריטואל מאגי. במאמרי על תהלים נ"א "הצילוני מדמים אלהים" (ספר ברסלבי תשל"ט עמ' 118-117), הצעתי לראות את הרקע ההיסטורי לסיפור זה במגנט שהווסאל צריך היה להתייבב לפתים מומוגנת לפני אדונו העליון

ברוך בן נריה ועזרא הכהן הסופר

דמותו של ברוך בן נריה, העולה מתוך התאור האמור, היא של איש בניינים; דומה שברוך משמש מעין חוליה מרכזית בין הנבואה בסוף ימי בית ראשון לבין דרישת התורה של עזרא הסופר ותקופתו.

קיימים קים דומים כלשהם בין ברוך לבין עזרא. אני מניח שגם עזרא היה סופר בלשון ארמית בממלכת פרסיה. אולם עזרא, נוסף להיותו סופר, הוא גם בעל ידיעות בתורת משה. ההבחנה בין שתי סגולות אלה של עזרא מחכרת בכתוב (ז', יא): "וזה פרשן הגשתן אשר נתן המלך ארתחשסתא לעזרא הכהן הסופר, סופר דברי מצות ה' וחקיו על ישראל". נזכר כאן פעמיים "סופר", כל פעם במובן אחר. בתאר הסופר במובן הראשון דומה עזרא לאחד צדוק הסופר הנזכר בנחמיה י"ג, יג כפקיד האוצר. אולם בהעדר כנוי אחר, ולפי שהתגבש התואר "חכם בתורה", החלו לקרוא לעזרא ולחבריו דורשי התורה בתואר "סופר": "ספר דתא די אלה שמיא" (עזרא ז', יב), ובאופן יותר מפורש: כי "עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמוד בישראל

ולחבא לו מנחתו צדקיהו, כווסאל של נבוכדנצר, וצא לבבל להכלית זו. בהתאם למנהג, קראו בספק ההמייצגות את כתב האלה והקללה שכל ווסאל נשבע שיבוא על ביתו ועל ארצו אם יסר את שופט הנאמנות כלפי אדונו העליון. והנה מצוה ירימיהו לשריה לערוך בצנעה טקס אחר ליד נהר פרט שעניינו ביטול הקללה על ארץ יהודה והעתקתה לארץ בבל. אפשר להקביל לכך את הנאמר בחזונו של אסרחדון עם הווסאלים המורחיים שלו, שבו נדרש הווסאל להשבע בין השאר: "אתה נשבע שלא תשנה לוח זה, שלא תשליכו לתוך מים, שלא תקברו באדמה ושלא תהרסו". ראה על זה במחקריהם של D.R. Hillers: *Treaty Curses and the Old Testament* (1964); D.J. Wiseman: *The Vassal of Esarhaddon*, *IRAQ* 20, (1958). ובכלל היתה הריסת כתבי קללות תופעה רווחת במצרים ובגולה היווני-רומי. ראה מקורות במחקרי הג'ל.

אולם ליד השוה בכל הנוסר המקביל של מכלול אמנות רעות, על כתיבת קללות; השלכתן ומחיתן במים, אתה מוצא את המיוחד במקרא בכלל, ובספרות זו בירמיהו במפרט. ספר הקללה על בבל אינו פועל פעולה מאנית אוטונומית, כי התוצאה תלויה לגמרי במעשי בבל על השבר והעונש המניעים לה כדון, הואיל ובבל התאה בוודן וחטאה מפרטים בירמיהו ט"ז, יגמול לה ה' מדה כנגד מדה חטאותיה.

111. בממלכת פרס הוכנס הכתב הארמי לכתב מקשר את חלקי הממלכה השונים. זה משתמע מתוך כתובת בהיסטון. ראה J. Lewy, *Section 70 of the Bahutan Inscription*, *Hebrew Union College Annual* 25, 1954. יש להבין את שנוי אותיות הכתב מעברית עתיקה לכתב הארמי המרובע, המיוחס לעזרא, על רקעה של נטיה כללית כבדון זה בממלכת פרס.

נראה לי שצדק Schaefer במחקרו המפורסם 1930, 49 Ezra der Schreiber, שבו הגיה נכון שעזרא היה מקיד חשוב בממלכת פרס. אולם אין לקבל את דעתו שעזרא נשא בתפקיד של מזכיר הממלכה הפרסית לענייני הדת היהודית. צדק כאן מובינגל במירושו שצד זה של התעסקות בענייני דרישת תורת משה היתה מעולה של איש מתגדב. ראה: Nehemia, 117-124 — *Studies Zu dem Buche Ezra*

חוק ומשפט" (המובן השני, היהודי, המשאל ל"סופר"; הוא שטבע מטבע של כני לתקופה שלמה בתולדות ישראל; היא תקופת הסופרים, ככני לראשי הצבור ולכל אנשי הכנסת הגדולה). עזרא אינו בודד בידיעת ספר; תורת משה, אלא שהוא הגדול בקרב בני החבורה של "מבינים" שנתאספו סביבו "מבין" הוא אחד הכיניים של סופר בכבל. וכדרך הסופרים מקיים עזרא אוסף ספרים פרטי משלו. ולפי מסורת חז"ל היה עזרא רב-פעלים: במעשה-כתב; ובהתקנת תקנת קריאה; בתורה לישראל. אולם שברוך הסופר עמד בפרץ בימי החורבן, בשמירה על מגילת חזוניתו של ירמיהו; קם כעבור ארבעה דורות, בימי "סוף נבואה", עזרא הסופר, המחזיק ברשותו ספר תורה ודורש ומלמד אותה לעם. שני הסופרים הגדולים הללו, הידועים בשמותיהם, מסמלים סוף תקופה וראשית תקופה בהנחלת המורשה הרוחנית של ספרות התורה והנבואה.

סוף נבואה

הערכת אישיותו של ברוך בן נריה: הסופר

עם סיום חבורנו זה ראוי לשים לב לבטוי רגשי אחד של ברוך עצמו המובא בנבואה המכוננת אליו: "אמרת אי נא לי כי יסף ה' יגון על מכאובי יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי". ועל זה באה תשובת ה': "ואתה תבקש לך גדולות אל תבקש... ותחתי לך את נפשך לשלל" (מ"ה, ג, ה). תרגום יונתן מבאר "ומנוחה לא מצאתי" במובן של "ונבואה לא אשכחתי". חז"ל, הרמב"ם במורה נבוכים ב', לב, רבינו יצחק אברבנאל ואחרים, שמים בפיו של ברוך תרעומת שלא זכה לנבואה ולא הגיע למעמד דומה של תלמיד נביאים אחרים: כגון יהושע משרת משה ואלישע משרת אליהו. הקדמונים הסתמכו בביאורים זה על הבטוי "ומנוחה"; שיש בו רמז לרוח נבואה, ככתוב: "ויהי ברוח עליהם הרוח

הגדולה, חזונית כתבי הקודש, ועד לימי רבן גמליאל (מורה נבוכים הומן, שער י"ג, קצ"ד ואילך). כנוי זה נתקבל על דעת חוקרי תולדות ישראל. אם כי קמו עליו גם עוררים, וכינים יתוקאל קויפמן (תולדות האמונה הישראלית, כרך ד, עמ' 481-485) נראה לי שביסודו דוק קרוכמל. אפשר לראות רציפות כלשהי בין איש של תקופת מעבר, ברוך בן נריה, לבין הסופרים מעתיקי כתבי הקודש, במחצית הראשונה של ימי בית שני. מיצ סגל אומר על תקופה זו: "עד ימי הסופרים הייתה החתמנות בדברי הנביאים מובנת לחוגים ידועים וצרים. הסופרים הם שהפיצו את דברי הנביאים באומה, והם שעשו את ספרי הנביאים לספרים לאומיים" (מבוא למקרא, חלק ג' עמ' 637).

ויתנבאו" (במדבר י"א, כח): בעלי האגדה מעמיקים חקר כדרכם בפסיכור לוגיה של ברוך ואף נוהגים לו אחרית טובה באגדות על ירידתו לבבל, אריכות ימיו ושיבתו לירושלים בימי כורש. אולם גדול הוא ערכו של ברוך בן נריה גם לפי הגלגה והפשט: ברוך בן נריה ובני חבורה של תלמידים סופרים דומים לו, הם שממרו על המורשה הרוחנית של ישראל בימי המשבר של החורבן וגלות בבל. אילולא ברוך בן נריה הסופר היו משתמרים אך קטעים מעטים מדברי ירמיהו. ברוך היה איש צעיר בהצטרפו אל ירמיהו ואפשר לפי התאריכים שבספר לקבוע שבמחצית השנייה של פעילות ירמיהו, היינו כעשרים שנה בקרוב, התהלך אחר תלמידו הנאמן ברוך. לתופעה זו של גביא גדול ולו תלמיד גדול, שהוא גם סופר, נדעה השפעה רבה בתולדות הנחלת נבואת ירמיהו. מדור לדור.

אחרית דבר

הנרעין הראשון של חבור זה היתה הרצאה על ברוך בן נריה בפגישת חוג העיון לתנ"ך בבית הנשיא מר ז. שז"ר, שנתקיימה לפני כשנתיים. עם השלמת התהנה בדפוס של חבור זה, הגיעו אלי שני מחקרים על ברוך בן נריה: J. Muilenberg, Baruch the Scribe, "Proclamation and Presence" in honour of G. H. Davies, 1970.

G. Wanke. Untersuchungen zur sogenannten Baruchschrift, 1972; BZAW, 122.

מילנברג רואה את ברוך בראש ובראשונה כסופר על פני הרקע הכללי של פעילות סופרים מימי אשורבנאפל ועד כורש. הוא מניח שברוך קבל השכלה כסופר ויש לו חלק נכבד בחבור ספר ירמיהו. מילנברג משער שקיים היה קשר בין ברוך ובין משפחת הסופרים בני שפן, ומציין את העובדה שברוך היה אישיות חשובה בימיו.

110. נחמיה רבן העלה השערה מענינת שאיש הנקרא גם על שמות אבותיו הקודמים לאביו הרי זה סימן - שהאבות הנקראים אף הם על שמות אבותיהם היים עדיין... אם האב חי הרי גם הוא נקרא על שם אביו... גם ברוך שנקרא על שם אביו (ואביו אביו) ברוך בן נריה בן מחסיה, (ל"ב, יב), נראה שהוא איש צעיר ודבר זה הולם את עמדתו לגבי ירמיהו (ירמיהו-הגביא והספר עמ' 146-147).

